

AZƏRBAYCAN UĞRUNDA!

HƏRBİ BİLİK

№2 / aprel-iyun 2021

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi

HƏRBİ BİLİK

Hərbi elmi-nəzəri, publisistik jurnal

№2 (aprel–iyun), 2021-ci il

Azerbaijan Republic Ministry of Defense

MILITARY KNOWLEDGE

Military scientific-theoretical, publicistic journal

№2 (April–June), 2021

Baku – 2021

“HƏRBİ BİLİK” JURNALININ REDAKSIYA HEYƏTİ:

Baş redaktor – polkovnik Rəşad İbrahimov
Məsul katib – polkovnik Rəşad Tahirov
Dil və üslub üzrə redaktor – Aytən Mirzəliyeva

Redaksiya heyətinin üzvləri:

– general-leytenant Ayaz Həsənov	– general-mayor Ağamir Sultanov
– general-leytenant Heydər Piriyeu	– polkovnik Elnur Məmmədov
– general-mayor Hilal Nəcəfov	– polkovnik Vüqar Əsgərov
– general-mayor İkrəm Əliyev	– polkovnik Eldəniz Yəhyayev
– general-mayor Məmməd Eminov	– polkovnik-leytenant Xəyal İskəndərov
– general-mayor Ənvər Əfəndiyev	

Redaksiyaya daxil olmuş əlyazmalar, fotolar, illüstrasiyalar geri qaytarılmır. Müəllif hərbi elmi-nəzəri fikirlərə və tarixi faktlara görə məsuliyyət daşıyır.

“Hərbi bilik” jurnalında verilmiş materiallardan istifadə zamanı mütləq jurnala istinad edilməlidir.

“Hərbi bilik” jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddəalarının nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi.

Ünvan: AZ1065, Bakı şəhəri, akademik Şəfaət Mehdiyev küçəsi 136, “Qırmızı Şərq” hərbi şəhərciyi, Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası.

“MILITARY KNOWLEDGE” JOURNAL EDITORIAL BOARD:

Editor-in-chief – colonel Rashad Ibrahimov
Executive secretary – colonel Rashad Tahirov
Language and stylistic editor – Aytan Mirzalieva

Editorial Board:

– lieutenant-general Ayaz Hasanov	– major-general Aghamir Sultanov
– lieutenant-general Heydar Piriyeu	– colonel Elnur Mammadov
– major-general Hilal Najafov	– colonel Vugar Asgerov
– major-general Anvar Afandiyev	– colonel Eldeniz Yahyayev
– major-general Ikram Aliyev	– lieutenant-colonel Khayal Iskandarov
– major-general Mammad Eminov	

Manuscripts, photos, illustrations received by the Editorial section are not returned. An author is responsible for military scientific-theoretical views and historical facts.

While using any kind of material given in “Military knowledge” you should refer to the journal.

“Military knowledge” journal has been included in the list of recommended publications by Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for the publication of main theses of scientific researches.

Founder: Ministry of Defence of the Republic of Azerbaijan.

Address: AZ1065, Republic of Azerbaijan, Baku, Yasamal district, str. academician Shafaet Mehdiev 136, “Red East” military settlement, War College of the Armed Forces.

MÜNDƏRİCAT

HƏRBİ-NƏZƏRİ ELMLƏR

Hərbi əməliyyatlar zamanı koordinat sistemlərinin qarşılıqlı istifadəsi <i>İlqar Musayev, Arif Həsənov, Rəşad Tahirov</i>	7
Azərbaycan Ordusunda pilotsuz uçuş aparatlarının tətbiqi xüsusiyyətləri <i>Elşən Həşimov, Roman Məhərrəmov, Bəhrüz Hüseynov</i>	23

HƏRBİ-XÜSUSİ ELMLƏR

Azərbaycanın qədim sakinlərinin müdafiə silahları <i>Şamil Nəcəfov</i>	29
Uydurma ideologiya naminə yazılan saxta tarix: Qarabağ regionunun tarixi Ermənistan tarixşünaslığında <i>Vüqar Hacıyev</i>	36

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

Vətən Müharibəsində qətiyyətli qələbənin təhlili <i>Heydər Piriyev, Nuran Mahmudov</i>	41
Milli təhlükəsizlik və onun təmin olunmasının hüquqi əsasları <i>Vüqar Talıbov</i>	52

HƏRBİ TƏBABƏT

Ürəyin işemik xəstəliyi olan hərbi qulluqçular və mülki şəxslərin həyat keyfiyyəti və psixosomatik statuslarının qiymətləndirilməsi <i>Aysel Məsimova</i>	61
---	----

CONTENTS

MILITARY THEORETICAL SCIENCES

Reciprocal use of coordinate systems in combat

Ilgar Musayev, Arif Hasanov, Rashad Tahirov 7

Application features of unmanned aerial vehicles in the Azerbaijani Army

Elshan Hashimov, Roman Maharramov, Bahruz Huseynov 23

MILITARY SPECIAL SCIENCES

Defensive weapons of the ancient residents of Azerbaijan

Shamil Najafov.....29

**False history for false ideology: history of Karabakh
in Armenian historiography**

Vugar Hajiev.....36

NATIONAL SECURITY

Analysis of decisive victory in the Patriotic War

Heydar Piriye, Nuran Mahmudov.....41

National security and legal bases of its provision

Vugar Talibov 52

MILITARY MEDICINE

**Assessment of life quality and psychosomatic status of military
personnel and civilians with ischemic heart disease**

Aysel Mesimova 61

UOT 355/359

**HƏRBİ ƏMƏLİYYATLAR ZAMANI KOORDİNAT
SİSTEMLƏRİNİN QARŞILIQLI İSTİFADƏSİ****e.o. polkovnik İlqar Musayev¹****m.t.h.e.ü.f.d., dosent polkovnik Arif Həsənov²****polkovnik Rəşad Tahirov³**¹*Azərkosmos ASC*²*Döyüş Hazırlığı və Hərbi Təhsil Baş İdarəsi*³*Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası*

E-mail: ilqar-refiler@rambler.ru

Xülasə. Müasir dövrdə baş verən lokal müharibələrin təhlili göstərir ki, qısa müddət ərzində az sayda itki ilə qazanılan qələbələr ordunun arsenalında yüksək dəqiqliyə silahların olması ilə yanaşı, hərbi qulluqçuların bu silah sistemlərinə yiyələnmə və keçirilən döyüş əməliyyatlarında onları effektiv tətbiq etmə bacarıqları ilə xarakterizə olunur. Geoinformasiya sistemləri əsasında idarə olunan əksər yüksək dəqiqliyə malik silah sistemləri hərbi qulluqçular qarşısında ərazini virtual məkan mühitində operativ qiymətləndirmə, düzgün səmtlənmə apararaq gerçək əraziyə bağlanma, fəaliyyət tərzlərinə uyğun əlverişli hərəkət istiqamətlərini seçmə və hədəflərin koordinatlarının təyin edilməsində koordinat sistemlərindən qarşılıqlı istifadə etmə kimi tələblər qoyur.

Məqalədə qoşunların virtual idarəetmə sistemləri vasitəsilə idarə olunması zamanı koordinat sistemlərinin döyüş şəraitinə uyğun istifadəsinin vacibliyi təhlil edilir.

Açar sözlər: yüksək dəqiqliyə malik silah sistemləri, virtual idarəetmə sistemləri, sferik koordinat sistemləri, müstəvi koordinat sistemləri, hədəfgöstərmə.

Giriş

Hərbi məqsədlər üçün geoinformasiya texnologiyasının geniş tətbiqi komandır, qərargah və hərbi qulluqçulara mövcud ərazi məlumatlarını qısa zamanda təhlil etməklə, yaranmış döyüş (əməliyyat) şəraitini düzgün qiymətləndirməyə və fəaliyyət tərzlərindən ən uyğun olanını əsaslandırılmış qərar təklifi kimi təqdim etməyə imkanı verir. Geoinformasiya texnologiyasının tətbiqi ilə qoşunların ərazidə tərtiblənməsində, tapşırıqlar üzrə hərəkət marşrutlarına istiqamətləndirilməsində, eləcə də döyüşlərin gedişində onların effektiv idarə olunmasında coğrafi və düzbucaqlı koordinat sistemlərinin təyinatlarına uyğun qarşılıqlı istifadəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nəyə görə sözügedən koordinatlardan təyinatlarına uyğun və nəyə görə qarşılıqlı istifadə etmə? Ona görə ki, coğrafi koordinatlardan daha çox uzaq məsafələrdə yerləşən sahəvi hədəflərin düzbucaqlı koordinatlardan isə bilavasitə taktiki və operativ dərinliklərdə yerləşən nöqtəvi hədəflərin yerlərinin təyin edilməsi məqsədilə istifadə olunur. Bununla belə, bir çox hallarda yerləşmə məsafəsindən asılı olmayaraq, coğrafi və düzbucaqlı koordinat sistemlərinin qarşılıqlı istifadəsinə zərurət yaranır. Məsələn, kəşfiyyat mənbələrindən ötürülən məlumatlarda hədəfin və ya cərəyan edən hadisənin yeri bəzi hallarda ümumi oriyentirlər və ya coğrafi koordinatlar üzrə təqdim olunur. Bu zaman hədəfin və ya cərəyan edən hadisənin yerinin təfəsilatlı ayırd edilməsi üçün aerokosmik şəkillər üzərində hərbi deşifrəlmə və tanıma prosesi aparılır. Əldə edilən nəticə isə qoşunlara düzbucaqlı koordinatlarla ötürülür.

Hərbi coğrafi informasiya sistemi (CİS) mühitində rəqəmsal xəritələr əsasında bir koordinat sistemindən digərinə keçmə və koordinatlardan qarşılıqlı istifadə imkanları qoşunlara verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsində operativlik qazandırır. Bu proses kağız xəritələr üzərində aparılarsa idi, təbii ki, müəyyən vaxt itkisi və bəzi hallarda problemlər yaradardı. Məqalədə hərbi sahələrdə tətbiq olunan koordinat sistemlərinin təyinatı və onların tapşırıqlara uyğun qarşılıqlı istifadəsi məsələləri geniş təhlil olunmuşdur.

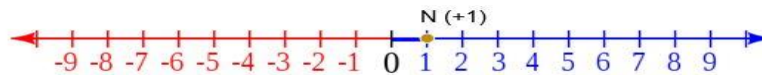
Koordinat sistemləri haqqında ümumi məlumat

Nöqtənin və ya cismin fəzada düz xətt üzərində, müstəvi üzərində və başlanğıc kimi qəbul edilmiş xətlər və ya müstəvilərə nəzərən mövqeyinin təyin edilməsi sisteminə koordinat sistemi deyilir. Sistemi formalaşdıran xətlər koordinat oxları, müstəvilər isə koordinat müstəviləri vəzifəsini daşıyır. Nöqtənin mövqeyini təyin edən rəqəmlər və ya simvollar isə həmin nöqtənin koordinatları deyilir [1, s.142]. Bəzi hallarda nöqtənin yeri hərif və ya hərif-rəqəm koordinatları ilə də təyin edilə bilər. Orduda koordinat sistemlərinin döyüş şəraitinə uyğun məharətlə istifadəsi qoşunların əlverişli idarə olunması və hədəflərin dəqiqliklə məhv edilməsinə imkan verir. Günümüzdə yüksək dəqiqliklə malik silah texnologiyalarının proqram təminatının əsasını təşkil edən rəqəmsal topoqrafik xəritələr, onların koordinat və yüksəklik sistemləri qoşunların virtual idarəetmə sistemləri üzərindən idarə olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

İlk dəfə koordinat sistemi geodeziyada və astronomiyada tətbiq olunmuşdur. Burada əsas məqsəd Yer üzərində və göy sferasında nöqtənin vəziyyətini təyin etmək olmuşdur [4, s.82-83]. Koordinat sistemləri amili antik dövrlərdən erkən orta əsrlərədək riyaziyyatçı alimlər tərəfindən elmi məsələlərin həllində təsdiqetmə və ya əsaslandırma vasitəsi kimi istifadə olunsa da belə, sistem halında ilk dəfə XIV əsrdə yaşamış fransız riyaziyyatçısı Nicole Oresmi (Nicole Oresme) tərəfindən verilmişdir. O, elmi işlərində müstəvi üzərində qrafiklərin qurulması üçün koordinat sisteminin tanıdığımız absis və ordinat oxlarından istifadə etmişdir. XVII əsrdə Hollandiya ordusunda xidmət edən fransız alimi Rene Dekartın (Rene Descartes) elmi işlərində isə koordinat sisteminin bütün imkanları geniş təfsir olunmuşdur. Dekart cəbr və riyazi analiz məsələlərinin müxtəlif nəticələrində koordinat sistemlərindən həndəsi təsvir kimi istifadə etmişdir.

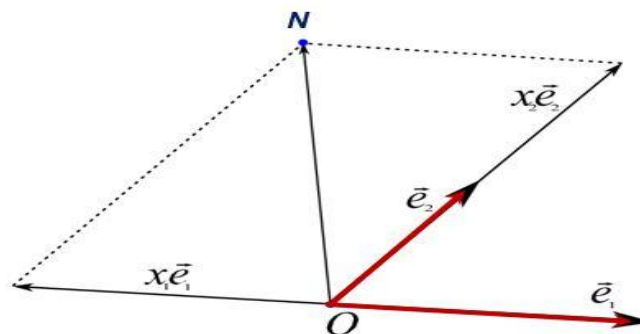
Koordinat sistemləri, adətən, müstəvi üzərində, silindir daxilində, sfera (kürə və ya ellipsoid) üzərində və ya sfera daxilində verilə bilər. Müstəvi üzərində verilən koordinat sistemlərinə xətti, affın, dekart və polyar (qütb) koordinat sistemlərini, sfera daxilində verilən koordinat sistemlərinə isə coğrafi, Üçölçülü geodeziya və ulduz koordinat sistemlərini aid etmək olar.

Xətti koordinat sistemi riyaziyyat və həndəsədən bizə məlum olan ən sadə koordinat sistemidir. Bu koordinat sistemində 0 başlanğıcından xətt üzrə sağ tərəfdəki parçalar müsbət sol tərəfdəki parçalar isə mənfi rəqəmlərlə nömrələnir. N nöqtəsinin bu xətti koordinat üzərindəki yeri ya müsbət, ya da mənfi rəqəmlərlə təyin edilir (Şəkil 1).

Şəkil 1. Xətti koordinat sistemi

Affin koordinat sistemi müstəvi üzərində absis və ordinat adlandırılan xətti vektorlarla verilir (Şəkil 2). Affin sözü latın dilində toxunan (affinis), yaxın və ya bitişik anlamını verir. Bu koordinat sisteminə “Çəpbucaqlı koordinat sistemi” də deyilir. Koordinat sistemi fəzada verilən zaman absis və ordinat xətti vektorlarına aplikat adlandırılan üçüncü xətti vektor əlavə edilir. Affin koordinat sistemi, əsasən, həndəsə və riyaziyyatda istifadə olunur.

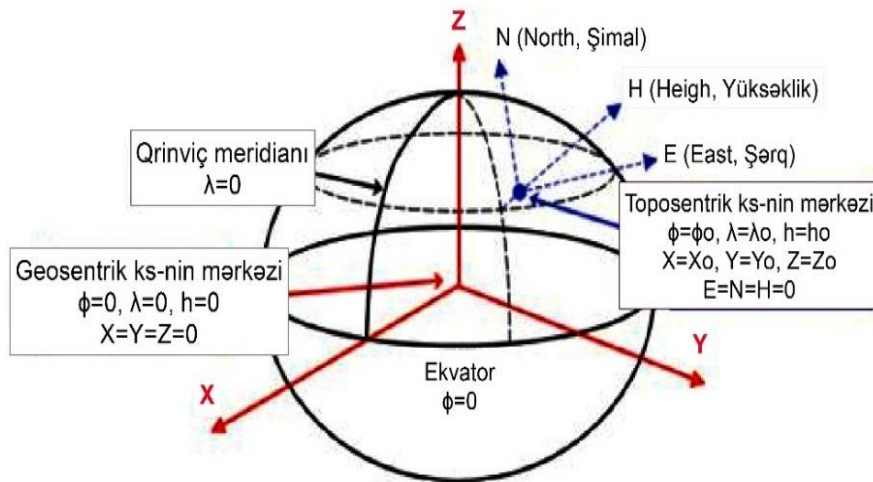

Şəkil 2. Müstəvi üzərində təqdim olunan Affin koordinat sistemi

Koordinat başlanğıcının yerləşmə vəziyyətindən asılı olaraq geodeziya, kosmik (peyk) geodeziya və astronomiyada ikiölçülü (x, y) düzbucaqlı müstəvi, üçölçülü (X, Y, Z) sferik və ellipsoidal koordinat sistemlərindən geniş istifadə edilir [2, s.40]. Bu koordinat sistemlərini koordinat başlanğıclarının və ya mərkəzlərinin yerləşmə yerlərinə görə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- geosentrik koordinat sistemləri;
- geodeziya koordinat sistemləri;
- toposentrik koordinat sistemləri.

Geosentrik (yermərkəzli) koordinat sistemlərində Yer kürəsi və ya sferasının ağırlıq mərkəzi koordinat başlanğıcı kimi götürülür. Bu koordinat sistemlərinə hal-hazırda yüksək dəqiqliklə malik silah texnologiyalarında tətbiq edilən GRS-80, WGS-84 və PZ-90 koordinat sistemlərini misal göstərmək olar. Geodeziya koordinat sistemlərində koordinat başlanğıcı Yer kürəsinin fırlanma, referens (istinad) ellipsoidinin mərkəzi götürülür. Geodeziya koordinat sistemlərinə SK-42, ED-50, NAD-83, SK-95 və GSC-2011 koordinat sistemlərini aid etmək olar. Geosentrik koordinat sistemləri qlobal xarakterə malik olmaqla bütün Yer kürəsini əhatə edir. Geodeziya koordinat sistemləri isə müəyyən ərazidəki yerüstü geodeziya şəbəkələri əsasında yaradıldığına görə məhdud regionları əhatə edir. Geodeziya koordinat sistemlərindən daha çox geodeziya ölçmələri və kartoqrafiya işlərində istifadə olunur. İkiölçülü düzbucaqlı toposentrik koordinat sistemində Yer kürəsi səthindəki nöqtə koordinat başlanğıcı kimi götürülür (Şəkil 3).

Şəkil 3. Geosentrik və toposentrik koordinat sistemləri

Hərbi məqsədlər üçün istifadə olunan koordinat sistemləri

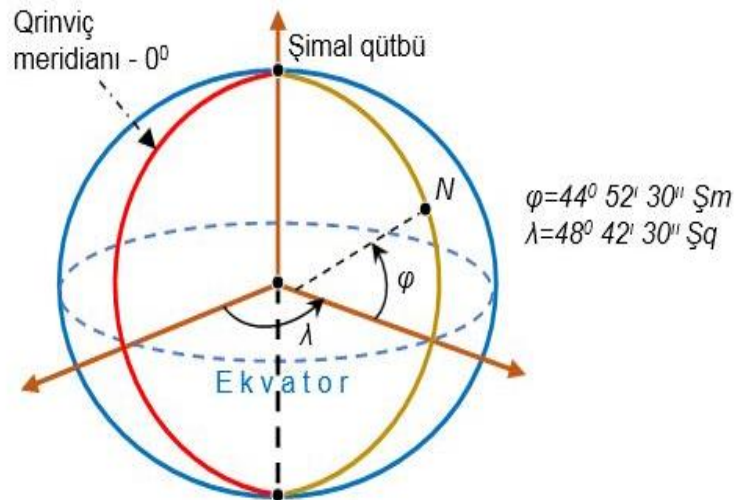
Sferik coğrafi, müstəvi düzbucaqlı (toposentrik), müstəvi qütbü və müstəvi ikiqütblü koordinat sistemləri hərbi məqsədlər üçün istifadə olunur. Hər bir koordinat sistemində nöqtənin koordinatlarını təyin edən zaman, əlavə olaraq, həmin nöqtənin fəzadakı vəziyyəti, dəniz səviyyəsindən olan yüksəkliyi də təyin edilir. Yəni mütləq yüksəkliklər koordinat sisteminin üçüncü elementi hesab olunur.

Coğrafi koordinat sistemi. Coğrafi koordinat sistemində yer səthindəki hər hansı bir nöqtənin mövqeyi bucaq koordinatları ilə təyin edilir. Nöqtənin yer səthindəki mövqeyinin bucaq koordinatları (enlik və uzunluq) ilə ifadə edilməsi üsulu astronom Hipparx (e.ə. 150–100-cü illər) tərəfindən işlənib hazırlanmışdır [1, s.142]. Yer səthində verilmiş N nöqtəsindən keçən şaquli xətlə ekvator müstəvisi arasında qalan bucağa bu nöqtənin coğrafi enliyi deyilir. Coğrafi enlik yunan əlifbasının ϕ (fi) hərfi ilə işarə olunur və qiyməti ekvatorun başlayaraq qütblərə doğru $0-90^\circ$ arasında dəyişir. Ekvator sözü latınca tən bölən (aequator) deməkdir. Yer kürəsi ekvator xətti üzrə iki yerə bölündüyündən nöqtə şimal yarımkürəsində olduqda onun coğrafi enliyinin yanında şimal sözünün baş hərfi və ikinci yardımçı hərf "Şm", cənub yarımkürəsində olduqda isə cənub sözünün baş hərfi "C" yazılır. Məsələn, N nöqtəsinin şimal yarımkürəsindəki coğrafi enliyi $44^\circ 52' 30''$ Şm, cənub yarımkürəsindəki coğrafi enliyi $44^\circ 52' 30''$ C olacaq. NATO topoqrafik xəritələrində və elektron geoportallarda (ingilis dilində olan)

xəritələrdə coğrafi enliyin yanında müvafiq olaraq *N* (*North – Şimal*) və *S* (*South – Cənub*) hərfləri göstərilir.

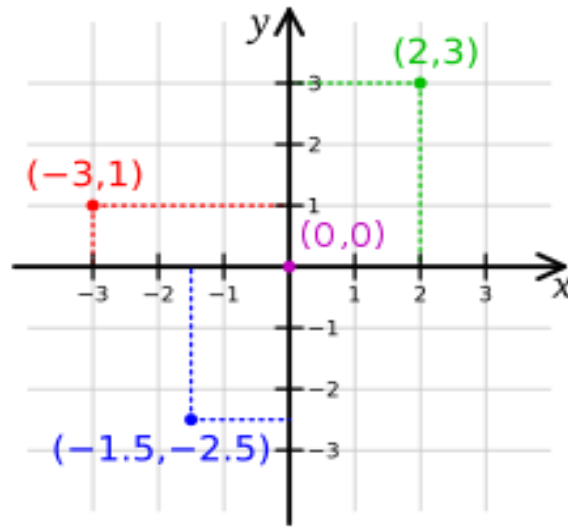
XIX əsrin sonlarına qədər nəşr olunan dünya xəritələrində ekvator xətti sıfırıncı en dairəsi kimi qəbul edilsə də, başlanğıc meridian ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif idi. Ehtimal olunur ki, astronom Hipparx coğrafi nöqtələrin uzunluq dairələri arasındakı fərqi ölçülməsində istinad üçün sıfırıncı meridian olaraq Rodos adasını istifadə etmişdir. Naviqasiyada geniş istifadə olunan bərabərbucaqlı silindrik proyeksiyasının müəllifi flamandiyalı (indiki Belçika Krallığı) xəritəçi Cerard Merkator 1541-ci ildə hazırladığı Yer kürəsi qlobusunda Kanar arxipelaqının Fuerteventura adasından keçən meridianı başlanğıc meridian olaraq təsvir etmişdir. Xəritəçəkmə sahəsində söz sahibi olan Fransa xəritəçiləri də 1890–95-ci illərədək dəniz və quru (materik) ərazilərin xəritələrinin tərtib edilməsində Paris rəsədxanasından keçən meridianı başlanğıc meridian kimi götürmüşlər. Qloballaşan dünyada müxtəlif standartlardan istifadə isə informasiya mübadiləsində problemlərə səbəb olur. 1870–80-ci illərdə xəritəçilik sahəsində də başlanğıc, sıfırıncı meridianın ortaq meridian olaraq qəbul edilməsi zərurəti yaranmışdı. Məhz bu problemin həll edilməsi məqsədilə 1884-cü ilin oktyabr ayında ABŞ-ın paytaxtı Vaşinqtonda Beynəlxalq Meridian konfransı keçirildi və bu konfransda iştirak edən müxtəlif ölkələrin nümayəndələri tərəfindən İngiltərənin Qrinviç şəhərindəki rəsədxanadan keçən meridian sıfır meridianı olaraq qəbul edildi.

Başlanğıc, Qrinviç meridian müstəvisi ilə verilmiş *N* nöqtəsindən keçən meridian müstəvisi arasında qalan ikiüzlü bucaq coğrafi uzunluq adlanır. Coğrafi uzunluq yunan əlifbasının λ (lamda) hərifi ilə işarə olunur və qiyməti başlanğıc meridiandan başlayaraq şərqə və qərbə doğru 0–180° arasında dəyişir. Nöqtə şərq yarımkürəsində olduqda onun coğrafi uzunluğunun yanında şərq sözünün baş hərfi və ikinci yardımçı hərif “Şq”, qərb yarımkürəsində olduqda isə qərb sözünün baş hərifi “Q” yazılır. Məsələn, *N* nöqtəsi şərq yarımkürəsində olduqda onun coğrafi uzunluğu $48^{\circ} 42' 30''$ Şq, qərb yarımkürəsində olduqda isə $48^{\circ} 42' 30''$ Q kimi qeyd edilir (Şəkil 4). NATO topoqrafik xəritələrində və elektron geoportallardakı xəritələrdə (ingilis dilində olan) coğrafi uzunluğun yanında müvafiq olaraq *E* (*East – Şərq*) və *W* (*West – Qərb*) hərfləri göstərilir.

Şəkil 4. Coğrafi koordinat sistemi

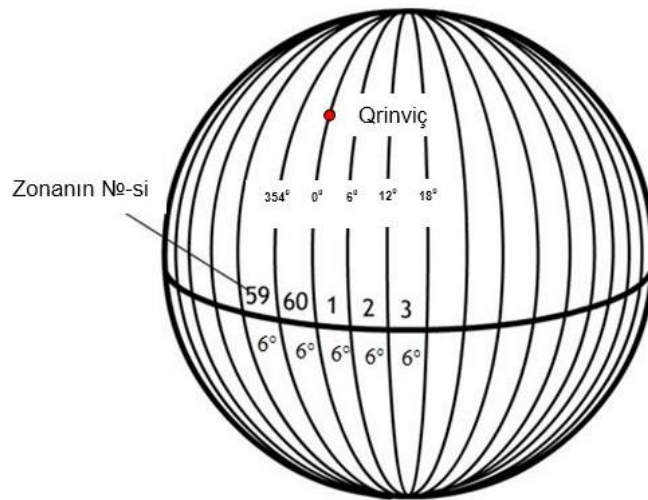
Düzbucaqlı koordinat sistemi. Düzbucaqlı koordinat sistemi müstəvi toposentrik koordinat sisteminə aid edilir. Bu koordinat sistemi dekart koordinat sistemi əsasında qurulmuşdur. Keçmiş Sovet geodeziya və hərbi topoqrafiya dərsliklərində yer alan düzbucaqlı koordinat sisteminə nöqtənin vəziyyətini müstəvi (xəritə) üzərində təyin edən xətti koordinat oxları – şimala doğru absis (*X*) və şərqə doğru ordinat (*Y*) olaraq qeyd edilmişdir. Bu koordinat oxları NATO xəritəçiliyində və ümumiyyətlə riyaziyyatda qəbul edilmiş dekart koordinat sisteminin oxlarından fərqli adlandırılmışdır. Çünki dekart koordinat sisteminə absis oxu “*X*” şimala doğru deyil, şərqə doğru olan oxdur, ordinat oxu “*Y*” isə şərqə doğru olan deyil, şimala doğru olan oxdur (Şəkil 5) [4, c.81].

Şəkil 5. Dekart düzbucaqlı müstəvi koordinat sistemi

Qeyd etmək lazımdır ki, NATO və ümumiyyətlə Avropa–Amerika xəritəçiliyində dekart düzbucaqlı koordinat sistemi karteziyan koordinat sistemi (Cartesian coordinate system) adlanır. Bunun səbəbi sözügedən koordinat sisteminin müəllifi olan Rene Dekartın (Rene Descartes) soy kökündəki “des” artıqlının işlədilməməsidir.

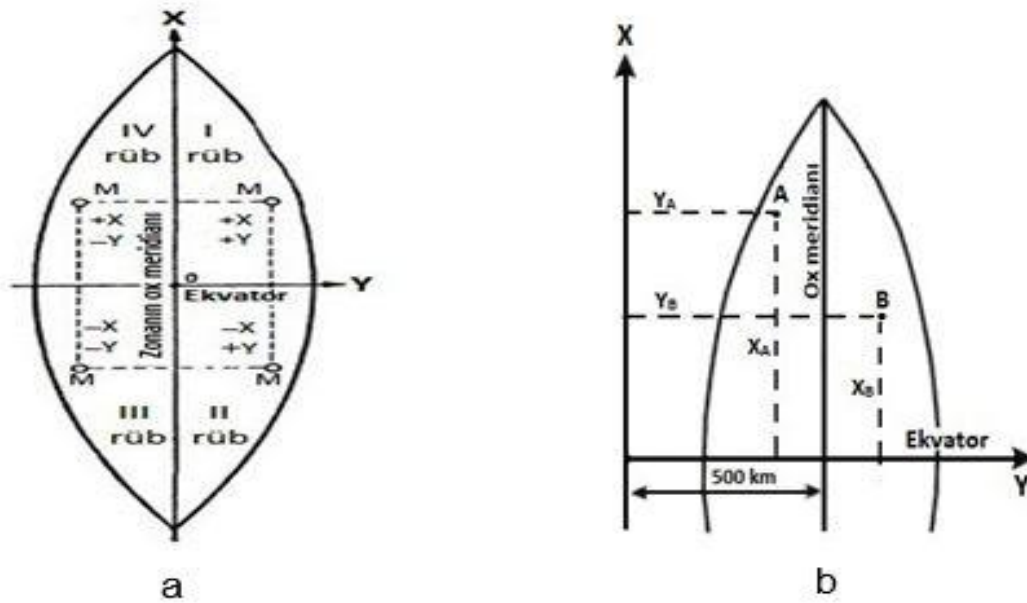
Topoqrafik xəritələrin tərtib edilməsində istifadə olunan dekart düzbucaqlı koordinat sistemi Qauss-Krüger¹ köndələn silindrik proyeksiyası əsasında qurulur. Bu proyeksiyada Yer kürəsi Qrinviç meridianından başlayaraq 6°-dən bir çəkilmiş 60 zonaya (0–6°, 6–12°, 12–18°, ... 354–360°) bölünür (Şəkil 6).

Şəkil 6. Yer kürəsinin altı dərəcəlik zonalara bölünməsi

Zonaların hər birində koordinat sistemi qurulur. Koordinat başlanğıcı olaraq zonanın ortasından keçən ox meridianı (3°, 9°, 15°, ... 357°) ilə ekvator xəttinin kəsişməsi götürülür. Ox meridianı – X absis, zona daxilindəki ekvator parçası isə Y ordinat oxudur. Hər bir zona müstəvi olaraq qəbul edilir. Koordinatların qiyməti şimala və şərqə doğru artır. Oxların kəsişdiyi nöqtə koordinat sisteminin başlanğıcı hesab edilir (Şəkil 7). Zona daxilindəki istənilən M nöqtəsinin koordinat başlanğıcına nəzərən vəziyyəti koordinat oxlarına qədər olan ən qısa (perpendikulyar üzrə) məsafə ilə təyin olunur.

¹ Karl Frederix Qauss (1777–1855) – görkəmli alman riyaziyyatçısı, mexanik, fizik, astronom və geodezisti. Yohan Henrix Luis-Krüger (1857–1923) – görkəmli alman riyaziyyatçısı və geodezisti.

Şəkil 7. Müstəvi üzərində düzbucaqlı koordinat sistemi.
a) koordinat zonası, b) düzbucaqlı koordinat sistemi

Xəritə üzərində ölçmə və hesablama işlərini çətinləşdirən mənfi ordinat qiymətlərindən azad olmaq üçün zonanın ox meridianı şərti olaraq 500 km qərbbə tərəf çəkilmişdir. Yəni hər bir zonada koordinat başlanğıcı $X=0$, $Y=500$ km qəbul edilir ki, bunun da nəticəsində bütün nöqtələrin ordinatları 500 km artırılmış olur. Ona görə də ox meridianından qərbdə yerləşən nöqtələrin ordinatları 500 km-dən kiçik, şərqdə yerləşən nöqtələrin ordinatları isə 500 km-dən böyük olur. Ümumiyyətlə, zonal koordinat sistemində ordinatın, Y -in (iqrikin) kilometrə qiymətləri üç rəqəmdən ibarət olur və 167–833 km arasında dəyişir.

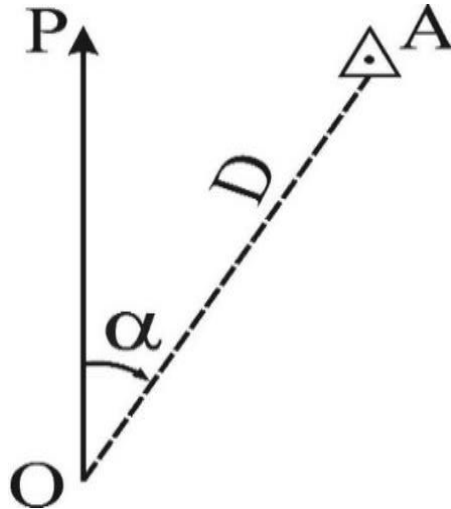
Düzbucaqlı koordinat sistemində nöqtənin vəziyyəti, ancaq zona daxilində müəyyən edilir. Ordinatın qiymətləri hər bir zonada təkrarlandığından, onun hansı zonaya aid olduğunu bildirmək üçün ordinatın qiymətinin əvvəlinə zonanın nömrəsi əlavə edilir. Nöqtənin koordinatlarının bu cür yazılışı tam koordinat adlanır. Xəritədəki hər hansı bir nöqtənin düzbucaqlı koordinatları (X və Y), həmin nöqtənin ekvatorndan və aid olduğu 6° -li zonanın ox - orta meridianından olan məsafəni ifadə edir.

Məsələn, nöqtənin tam düzbucaqlı koordinatları şaquli koordinat oxu X üzrə 4485365 m, üfüqi koordinat oxu Y üzrə 8394775 m olaraq təyin edilmişdir. Bu o deməkdir ki, nöqtə ekvatorndan 4 485 365 m şimalda və Qrinviç meridianından şərqə doğru 8-ci 6° -li zonanın ox meridianından 105 km 225 m qərbdə yerləşir ($500\,000\text{ m} - 394\,775\text{ m} = 105\,225\text{ m}$).

NATO hərbi topoqrafiya kitablarında və təlimnamələrində nöqtənin tam düzbucaqlı koordinatları göstərilən zaman yuxarıdakı qaydanın əksinə olaraq əvvəlcə üfüqi ox (E – East) üzrə təyin edilən koordinat, sonra isə şaquli ox (N – North) üzrə təyin edilən koordinat yazılır. Və bu zaman üfüqi ox üzrə təyin edilən koordinatın qarşısında zonanın №-si yerinə Hərbi Koordinat İstinad Sistemi (HKİS, MGRS – Military Grid Reference System) üzrə zonanın №-si göstərilir.

Məsələn, N nöqtəsinin koordinatları 38 T 616506 m E, 4431938 m N. Bu o deməkdir ki, nöqtə HKİS üzrə 38 T zonasında ox meridianından 116 km 506 m qərbdə ($616\,506\text{ m} - 500\,000\text{ m} = 116\,506\text{ m}$) və ekvatorndan 4 431 km 938 m şimalda yerləşir.

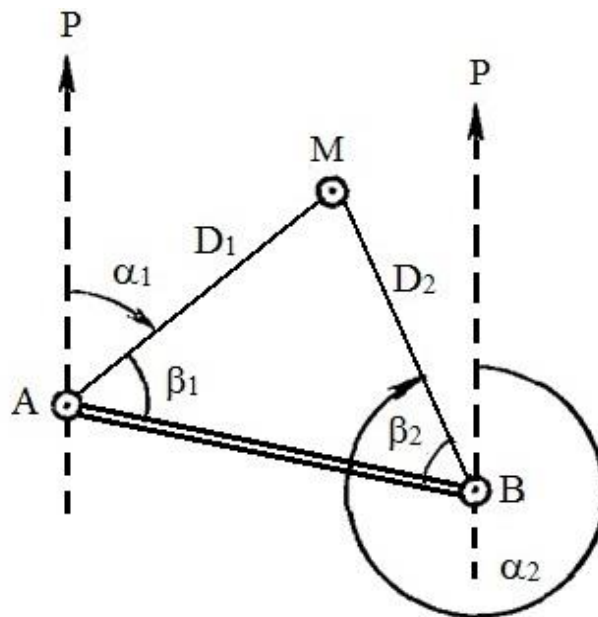
Qütbü koordinat sistemi. Qütbü (Polyar) koordinat sistemi, koordinat başlanğıcı, yaxud qütb kimi qəbul edilmiş nöqtədən (O) və qütb oxu adlanan başlanğıc istiqamətdən (OP) ibarətdir. Ərazidə, yaxud xəritədə götürülmüş hər hansı A nöqtəsinin vəziyyəti bu koordinat sistemində iki elementlə: qütb oxundan təyin olunan nöqtəyə doğru saat əqrəbinin hərəkəti istiqamətində ölçülən vəziyyət bucağı (α) və qütblə bu nöqtə arasındakı məsafə (D) ilə təyin edilir (Şəkil 8). Qütbü koordinat sistemi irəliyə doğru kəsdirmə üsulunu tətbiq etməklə bir müşahidə məntəqəsinə nəzərən hədəfin yerinin təyin edilməsi, hədəfgöstərmə, səmtlənmə və digər məqsədlər üçün istifadə olunur.

Şəkil 8. Qütbü (Polyar) koordinat sistemi

Coğrafi meridian, maqnit meridianı, xəritənin koordinat şəbəkəsinin şaquli xətləri və ya ərazidə hər hansı uzaq oriyentir qütb oxu kimi götürülə bilər. Xəritə üzərində qütbü koordinatlarla işləyən zaman, bir qayda olaraq, koordinat şəbəkəsinin şaquli xətləri qütb oxu olaraq qəbul edilir, qütbü koordinatlar kimi isə qütbdən nöqtə istiqamətinə ölçülən direksion² bucaqdan və onlar arasındakı məsafədən istifadə olunur.

İkiqütblü koordinat sistemi. İkiqütblü, yaxud bipolyar koordinat sistemi iki A və B qütblərindən və onları birləşdirən bazis xəttindən ibarətdir. İkiqütblü koordinatlarla – iki bucaq, yaxud iki xətti kəmiyyətlə təyin olunur. Xətti kəmiyyətlər qütblərlə təyin edilən nöqtə arasındakı məsafələrdir, bucaq kəmiyyətləri isə maqnit azimutları, həqiqi azimutlar, direksion bucaqlar və ya bazis xəttindən ölçülən vəziyyət bucaqları ola bilər. Xəritədə (ərazidə) hər hansı M hədəfinin ikiqütblü koordinatlarını təyin etmək üçün ya A və B qütblərindən hədəfə qədər D_1 və D_2 məsafələri, ya da qütblərdən hədəf istiqamətinə α_1 və α_2 direksion bucaqları ölçülməlidir. Hədəfin yerini, həmçinin bazis xəttindən ölçülən β_1 və β_2 bucaqlarına görə də təyin etmək olar (Şəkil 9).

Şəkil 9. İkiqütblü (Bipolyar) koordinat sistemi

² Direksion bucaq – ox meridianından və ya topoqrafik xəritədə ox meridianına paralel olan kilometr şəbəkəsinin şaquli xəttindən saat əqrəbi istiqamətində hədəfə doğru ölçülən bucağa deyilir. Direksion bucağın qiyməti 0 ilə 360° arasında dəyişir.

İkiqütblü koordinat sistemi bir-biri ilə əlaqəsi olan müşahidə məntəqələrində radiotexniki kəşfiyyat vasitələrinin köməyi ilə hədəflərin yerinin müəyyənləşdirilməsində, ərazidə düzünə kəsdirmə üsulunun tətbiqi ilə minalanmış sahələrin sərhədlərinin təyin edilməsində və yaranmış şəraitdən asılı olaraq iki bölmə üçün eyni hədəfin yerinin dəqiqləşdirilməsində istifadə edilə bilər.

Koordinat sistemlərinin döyüş şəraitinə uyğun istifadə olunmasının əhəmiyyəti

Qeyd etmək lazımdır ki, döyüş fəaliyyətlərinin planlanması və keçirilməsi zamanı coğrafi, düzbucaqlı və qütblü koordinat sistemlərindən uyğun olanı yaranmış şəraitdən asılı olaraq tətbiq edilir. Döyüş və əməliyyatların planlaşdırılması zamanı bölmələrə tapşırıqların verilməsi və onlar arasında qarşılıqlı əlaqənin yaradılmasında dəqiqliyi nəzərə alınaraq daha çox düzbucaqlı koordinat sistemindən istifadə etmək məqsəduyğundur.

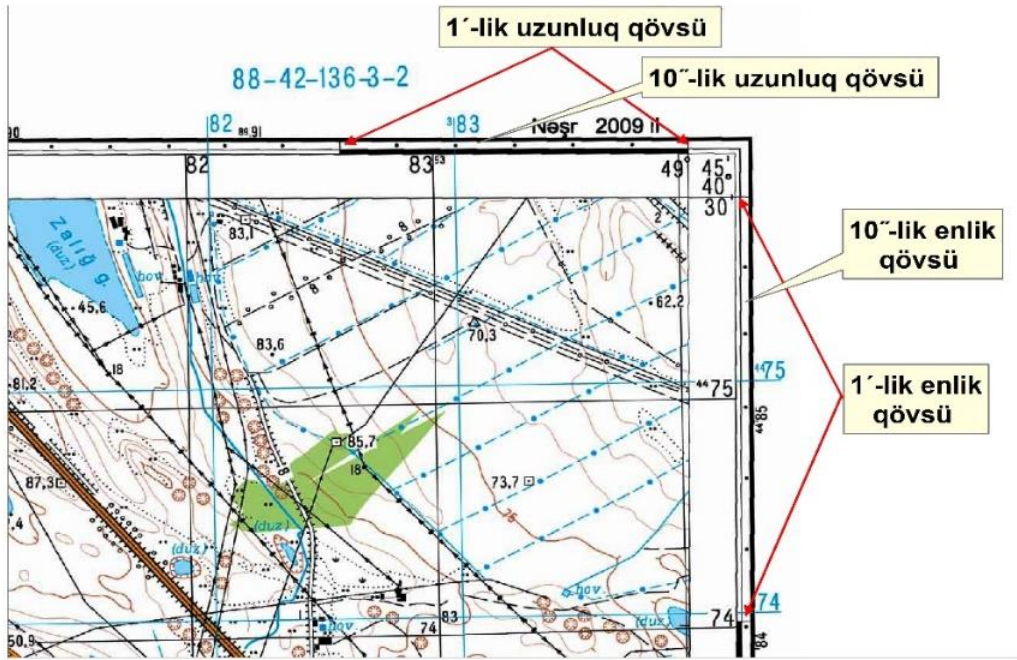
Uzaq məsafələrə koordinatların ötürülməsi, hədəfgöstərmə və naviqasiyada coğrafi koordinat sistemindən, taktiki səviyyədə döyüşlərin idarə olunması zamanı ərazidə səmtlənmə aparılması, hədəflərin yerini təyin edilməsi və hərəkət istiqamətinin müəyyənləşdirilməsi üçün qütblü koordinat sistemindən istifadə daha əlverişlidir. Bununla belə gerçək döyüş şəraiti sözügedən koordinat sistemlərindən yalnız birinin deyil, bir neçəsinin eyni anda və ya onların qarşılıqlı istifadəsini qaçınılmaz edir. Ona görə də bu koordinat sistemlərinin hər birinin praktiki tətbiq sahəsini və məntiqi iş prinsipini bilmək lazımdır. Bir biliyin məntiqinə varılmadan mexaniki (bəzən də əzbər) olaraq öyrənilməsi və intuitiv, şablon şəkildə istifadə bacarıq kimi təqdir edilsə belə, zaman keçdikcə insanda əminsizlik kompleksi yaradır. Əminsizlik isə məğlubiyyətə aparır.

Hədəflərin coğrafi koordinatlarının təyin edilməsi. Yer səthindən keçməklə onun qütblərini birləşdirən ən qısa şərti xəttə meridian deyilir. Meridian latın sözü olub “Günorta xətti” deməkdir. Həqiqətən də günorta vaxtı şaquli cisimlərin kölgəsi meridian boyunca şimal qütbünə doğru istiqamətlənir.

Bildiyimiz kimi, 360° -lik meridianın hər birinin Yer səthində uzunluğu təqribən 40 000 km-dir³. Qütbdən-qütbə uzanan 180° -li meridian qövsünün uzunluğu təqribən 20 000 km təşkil edir. Meridianın 1° -lik qövsünün uzunluğu $20\,000\text{ km} : 180^\circ = 111.111\text{ km}$ -dir. $1'$ -lik (1 dəqiqəlik), yəni $60''$ -lik (60 saniyəlik) qövsün uzunluğu isə $111.111\text{ km} : 60'' = 1.852\text{ km}$ edəcək. 1 km 852 m bir dəniz milidir. Bu kəmiyyətləri bilməklə xəritədə meridian istiqamətində uzanan xəttin uzunluğunu miqyassız da təyin etmək olar. Məsələn, Ağcabədi rayonunun Təzəkənd kəndi təxmini olaraq 40° -li paralelin üzərindədir. Deməli ekvatorndan bu kəndə qədər olan məsafə $40^\circ \times 111 = 4440\text{ km}$ -dir.

Topoqrafik xəritə vərəqlərinin şərq və qərb çərçivələri meridianlar, şimal və cənub çərçivələri isə paralellərdir. Xəritədə hər hansı bir nöqtənin və ya obyektin bu meridian və paralellər üzrə çıxarılan koordinatları həmin nöqtə və ya obyektin koordinatlarıdır. Coğrafi koordinatları təyin etmək üçün $1 : 25\,000 - 1 : 200\,000$ miqyaslı xəritə vərəqlərində əlavə dəqiqə çərçivəsi çəkilmişdir. Bu çərçivədə meridian və paralellər növbələşən $1'$ -lik ağ və qara qövsələrə (parçalara) bölünmüş, dəqiqə qövsələri isə nöqtələr vasitəsilə $10''$ -lik hissələrə ayrılmışdır (Şəkil 10). Qeyd etmək lazımdır ki, NATO topoqrafik xəritələrində və $1 : 200\,000$ miqyaslı Azərbaycan Ordusu xəritələrində $1'$ -lik qövsələrin içərisinə $10''$ -lik qövsələr çəkilməyib.

³ WGS-84 koordinat sistemi ellipsoidinin kiçik radiusunu ($b=6\,356\,755\text{ m}$) götürsək, $C=2\pi r=2\times 3.14\times 6356755\text{ m}=39920421\text{ m}\approx 40\,000\text{ km}$

Şəkil 10. Topoqrafik xəritə üzərində dərəcə toru

Hər hansı bir nöqtənin coğrafi koordinatlarını təyin etmək üçün nöqtənin cənub və şərq tərəfindən eyni on saniyəlik nöqtələri birləşdirən paralel və meridian xətləri keçirilir. Çəkilməmiş xətlərlə nöqtə arasındakı parçaların enliyi və uzunluğu çərçivədəki on saniyəlik bölgü üzərində müəyyən edilərək bu xətlərin (meridian və paralelin) enlik və uzunluq qiymətləri ilə cəmlənir (Şəkil 11).

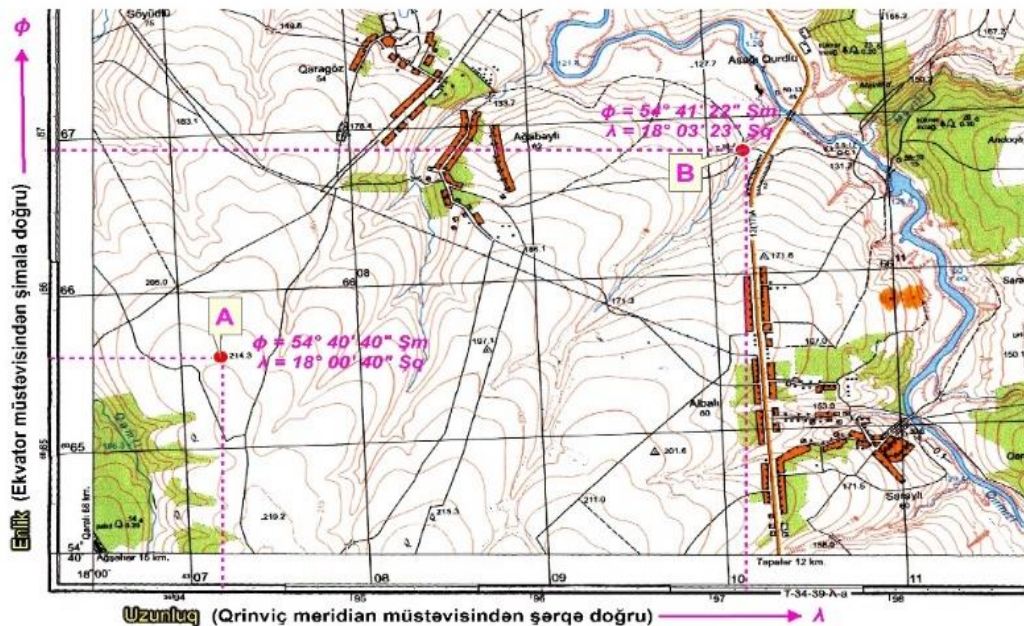
Şəkil 11-də A və B nöqtələrinin coğrafi koordinatları göstərilmişdir.

A nöqtəsinin coğrafi koordinatları:

- enlik $\varphi = 54^{\circ} 40' 40''$ Şm,
- uzunluq $\lambda = 18^{\circ} 00' 40''$ Şq''.

B nöqtəsinin coğrafi koordinatları:

- enlik $\varphi = 54^{\circ} 41' 22''$ Şm,
- uzunluq $\lambda = 18^{\circ} 03' 23''$ Şq''.

Şəkil 11. Topoqrafik xəritədə coğrafi koordinatların təyin edilməsi, üsul 1

Kağız xəritə üzərində nöqtənin coğrafi koordinatlarını təyin edən zaman həmin nöqtədən keçən xəttin xəritənin kənarındakı dərəcə torundakı qiymətlərinin eyni olmasına diqqət edilməsi tələb olunur. Əks təqdirdə koordinat təyinetmədə xətalara artması baş verər (Şəkil 12).

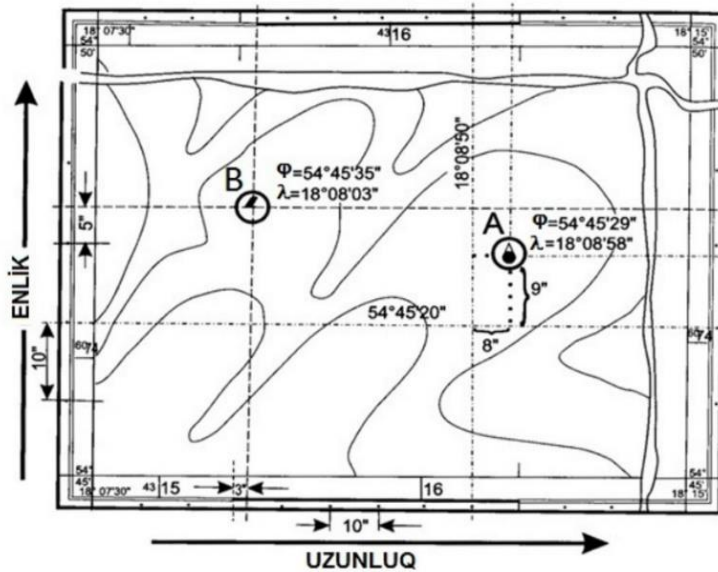
Şəkil 12-də A və B nöqtələrinin coğrafi koordinatları göstərilmişdir.

A nöqtəsinin coğrafi koordinatları:

- enlik $\varphi = 54^{\circ} 45' 29''$ Şm,
- uzunluq $\lambda = 18^{\circ} 08' 58''$ Şq.

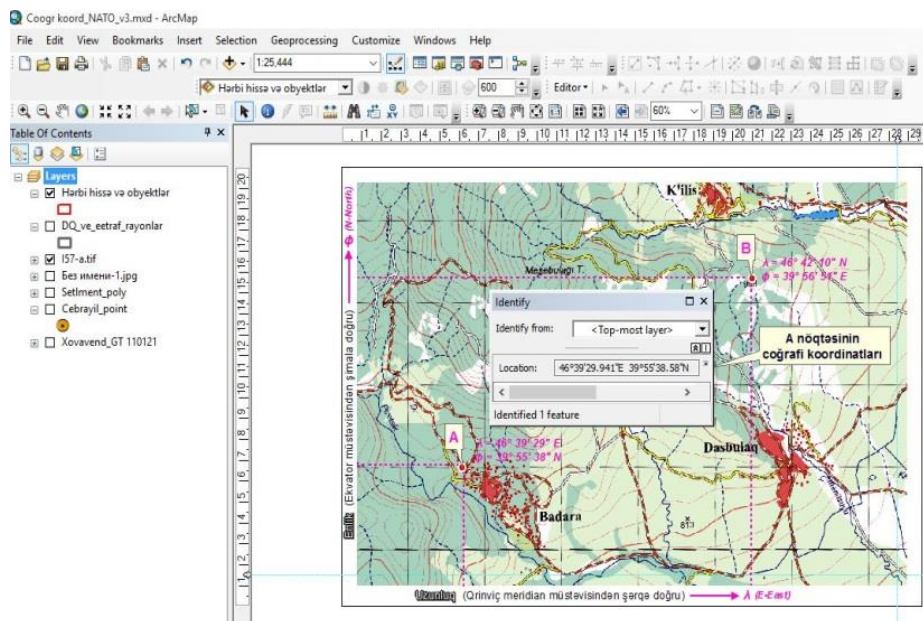
B nöqtəsinin coğrafi koordinatları:

- enlik $\varphi = 54^{\circ} 45' 35''$ Şm,
- uzunluq $\lambda = 18^{\circ} 08' 03''$ Şq.

Şəkil 12. Topoqrafik xəritədə coğrafi koordinatların təyin edilməsi, üsul 2

Coğrafi informasiya sistemi proqramlarına aid edilən ArcMap və ya Global Mapper proqramlarında koordinatlaşdırılmış elektron xəritələr üzərində coğrafi koordinatların təyin edilməsi daha tez və dəqiqliklə yerinə yetirilir (Şəkil 13).

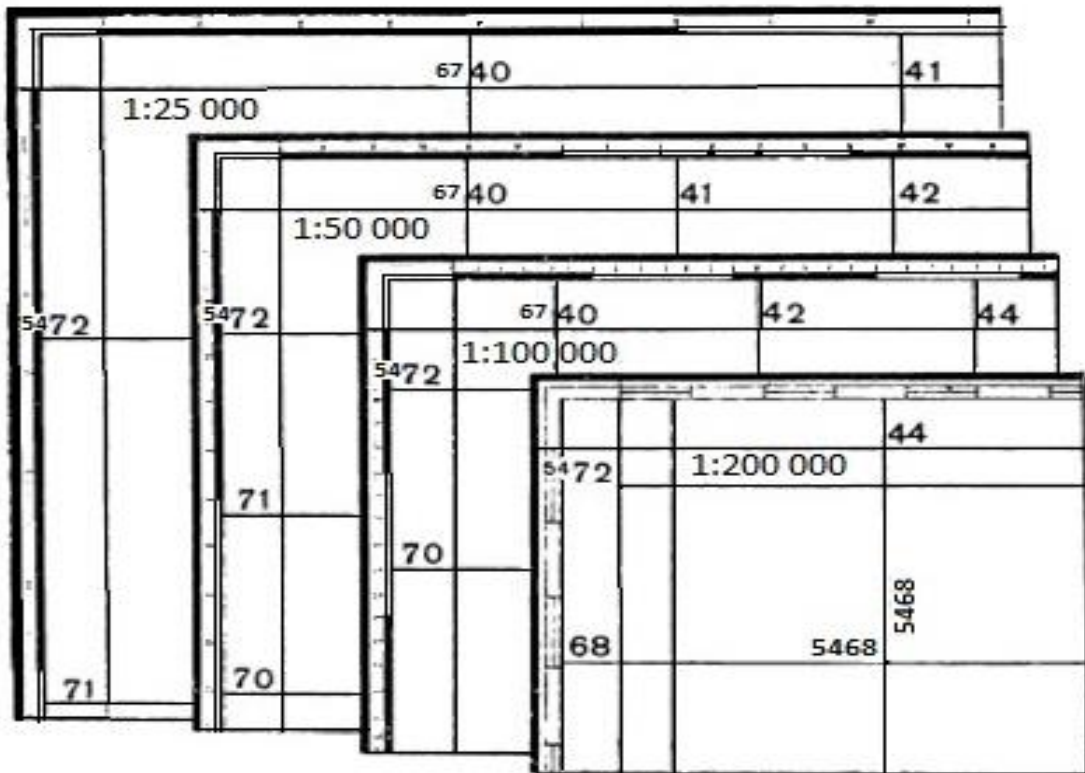
Şəkil 13. ArcMap proqramında WGS-84 koordinat sistemində koordinatlaşdırılmış topoqrafik xəritə üzrə coğrafi koordinatların təyin edilməsi

Coğrafi koordinatlar daha çox məsafələr uzaq olduqda – Hərbi dəniz qüvvələrində, Hərbi hava qüvvələrində və Hava hücumundan müdafiə qoşunlarında istifadə edilir [3, s.77-79]. Nəzərə almaq lazımdır ki, 1 : 25 000 – 1 : 200 000 miqyaslı kağız (analoq) topoqrafik xəritələrdə coğrafi koordinatları təyinetmə dəqiqliyi müvafiq olaraq təqribən 2 və 10" (10 saniyə) təşkil edir [1, s.6]. Bu da o anlama gəlir ki, coğrafi koordinatlarla təyin edilən nöqtənin (obyektin) ərazidəki gerçək yeri 62–310 m arasında dəyişir. Çünki 1"-lik (1 saniyəlik) qövsün ərazidəki uzunluğu təqribən 31 m-dir ($1852 \text{ m} : 60'' = 31 \text{ m}$).

3.1. Hədəflərin düzbucaqlı koordinatlarının təyin edilməsi

Qeyd etdiyimiz kimi, xəritədəki hər hansı bir nöqtənin düzbucaqlı koordinatları (x və y), həmin nöqtənin ekvatorndan və aid olduğu 6°-li koordinat zonasının ox (orta) meridianından olan məsafəni ifadə edir. Topoqrafik xəritədə düzbucaqlı koordinatlar xəritə üzərinə çəkilmiş koordinat şəbəkəsi üzrə təyin edilir. Bu şəbəkəyə ordumuzda "kilometrlik şəbəkə" NATO ordularında isə "qrid şəbəkəsi" deyilir.

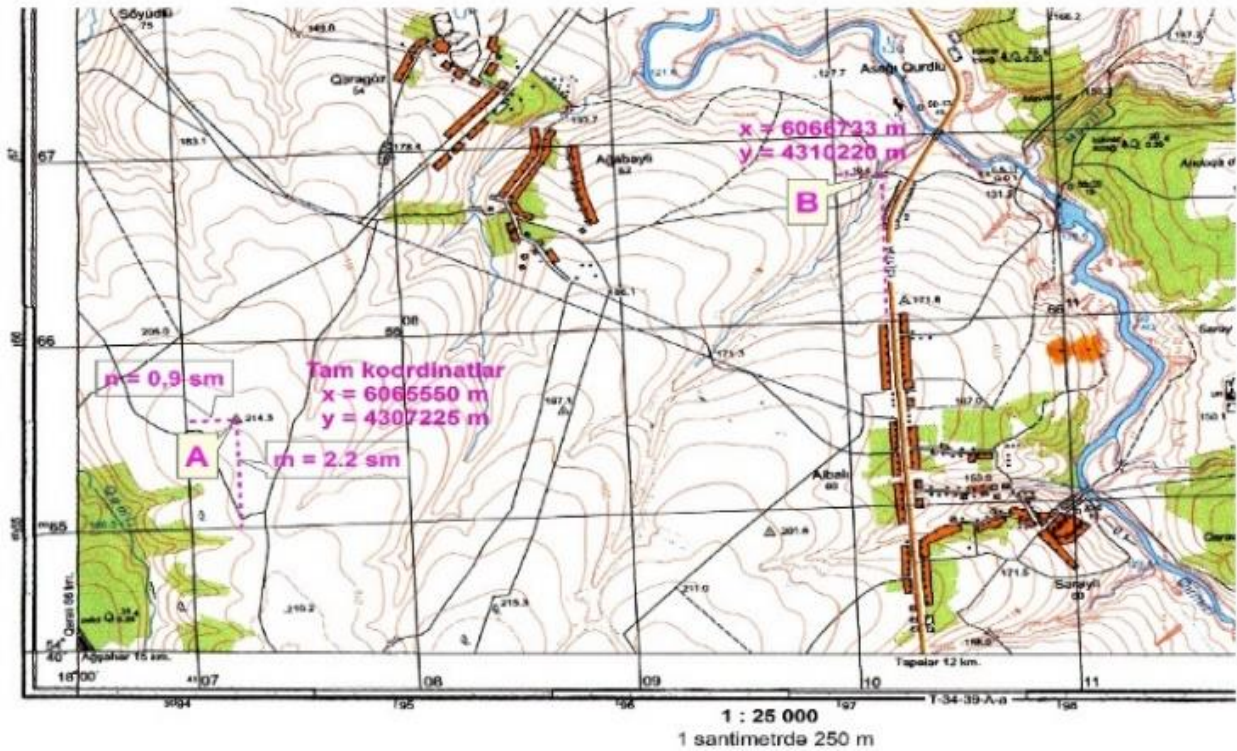
1 : 25 000 miqyaslı xəritədə düzbucaqlı koordinat şəbəkəsi xətləri 4 sm-dən bir, yəni ərazidəki məsafəyə uyğun olaraq 1 km-dən bir çəkilmişdir (Şəkil 14). 1 : 50 000, 1 : 100 000 və 1 : 200 000 miqyaslı xəritələrdə isə bu xətlər 2 sm-dən bir, ərazidəki məsafəyə müvafiq olaraq 1, 2 və 4 km-dən bir çəkilmişdir. 1 : 500 000 miqyaslı xəritələrdə hər bir vərəqin daxili çərçivəsində koordinat şəbəkəsi xətlərinin ucları 2 sm-dən bir (ərazidə 10 km olmaqla) göstərilir. Əgər 1 : 500 000 miqyaslı xəritə üzərinə düzbucaqlı koordinat şəbəkəsi çəkmək lazım gələrsə, bu cizgiləri birləşdirərək koordinat şəbəkəsi yaratmaq olar.

Şəkil 14. 1 : 25 000 – 1 : 200 000 miqyaslı topoqrafik xəritələr üzərinə çəkilmiş düzbucaqlı koordinat şəbəkəsi

Xəritə üzərində nöqtənin (obyektin və ya hədəfin) düzbucaqlı koordinatlarını təyin etmək üçün əvvəlcə bu nöqtədən onun yerləşdiyi kilometrlik şəbəkə kvadratının cənub və qərb tərəflərinə perpendikulyar xətlər endirilir. Sonra bu xətlərin uzunluqları xətkəş vasitəsilə ölçülür və xəritənin miqyasına görə ərazidəki məsafəyə çevrilir. Bundan sonra alınmış məsafə kəmiyyətləri nöqtənin yerləşdiyi kvadratın cənub və qərbindən keçən kilometrlik şəbəkə xətlərinin ucunda yazılmış rəqəmlərə uyğun olaraq toplanılır.

Məsələn, şəkil 15-də göstərilən 1 : 25 000 miqyaslı xəritədə A nöqtəsindən (geodeziya məntəqəsi) kilometrlik şəbəkə kvadratının cənub və qərb tərəflərinə endirilən perpendikulyar xətlərin uzunluqları “m”= 2,2 sm; “n” = 0,9 sm-dir. 1 : 25 000 miqyaslı xəritədə 1 sm-lik parçanın uzunluğunun 250 metr olmasını nəzərə alsaq, bu xətlərin ərazidəki uzunluqları müvafiq olaraq, $m = 2,2 \text{ sm} \times 250 \text{ metr} = 550 \text{ metr}$; $n = 0,9 \text{ sm} \times 250 \text{ metr} = 225 \text{ metr}$ olacaq. O zaman A nöqtəsinin tam düzbucaqlı koordinatları $x = 6065550$; $y = 4307225$ olacaq. Yəni A nöqtəsi ekvator xəttindən 6 065 km 550 m şimalda və 4-cü 6°-li zonanın ($4 \times 6^\circ = 24^\circ$) orta meridianından ($24^\circ - 3^\circ = 21^\circ$) 192 km 775 m qərbdə ($500\,000 \text{ m} - 307\,225 \text{ m} = 192\,775 \text{ m}$) yerləşir.

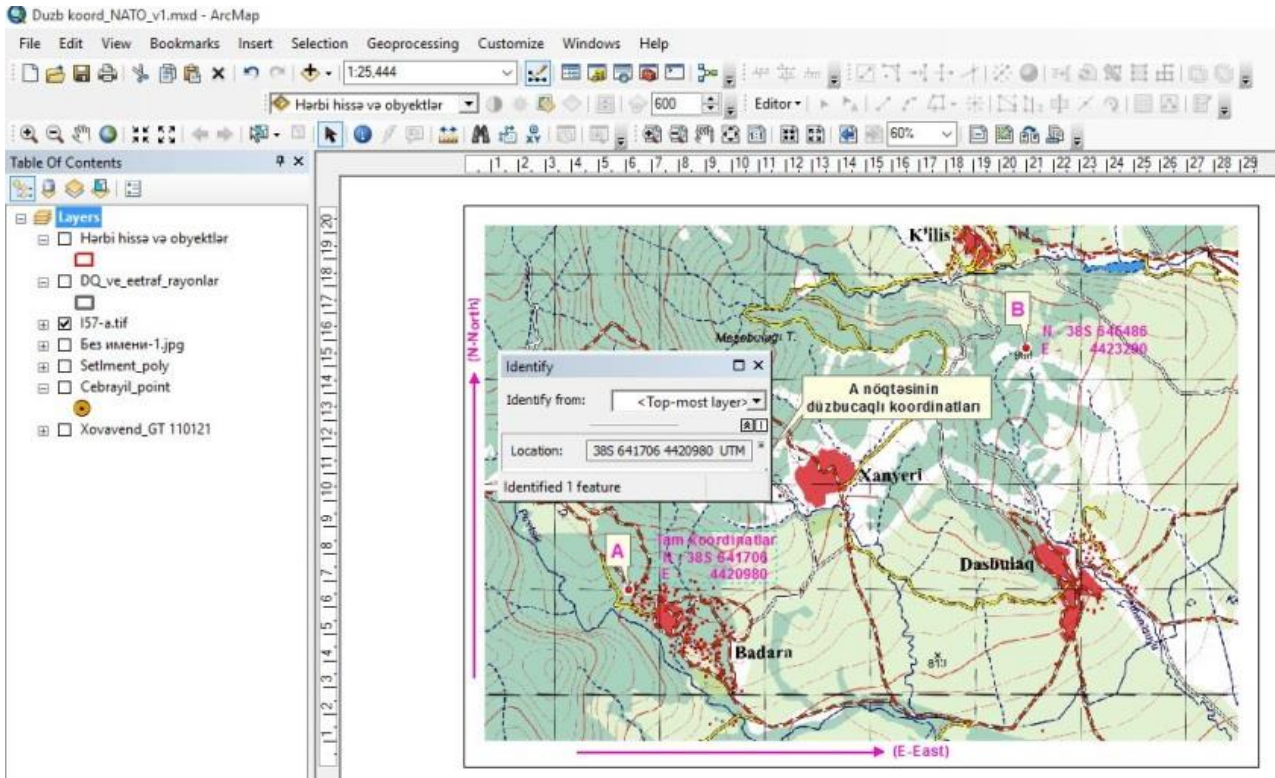
Şəkil 15. Topoqrafik xəritədə düzbucaqlı koordinatların təyin edilməsi

Düzbucaqlı koordinatların ölçülmə dəqiqliyi xəritənin miqyasından asılıdır və həndəsi miqyasla ölçüldükdə 0,2 mm-dən, xətkəslə ölçüldükdə 0,5 mm-dən çox deyil [1, s.15]. Bu o deməkdir ki, düzbucaqlı koordinatların ölçmə dəqiqliyi 1:25 000 miqyaslı xəritədə 5–12,5 m, 1 : 50 000 miqyaslı xəritədə 10–25 m, 1 : 100 000 miqyaslı xəritədə 20–50 m və 1 : 200 000 miqyaslı xəritədə 40–100 m arasında dəyişir.

NATO standartlı topoqrafik xəritələr üzərində nöqtənin düzbucaqlı koordinatlarının təyin edilməsi, eynilə ordumuzda tətbiq olunan qaydada, yəni nöqtədən onun yerləşdiyi kilometrlik şəbəkə kvadratının cənub və qərb tərəflərinə perpendikulyar xətlər endirilməsi və alınan məsafə kəmiyyətlərinin nöqtənin yerləşdiyi kvadratın cənub və qərbindən keçən kilometrlik şəbəkə xətlərinin ucunda yazılmış rəqəmlərə uyğun olaraq toplanması ilə yerinə yetirilir. Fərq ondadır ki, tam düzbucaqlı koordinatlar ardıcılıqla yazılır və bu zaman əvvəlcə sağa-şərqə (E – East) doğru çıxarılan rəqəmlər, sonra yuxarı-şimala (N – North) doğru çıxarılan rəqəmlər yazılır.

Coğrafi informasiya sistemi proqram təminatına aid edilən ArcMap proqramında koordinatlaşdırılmış WGS-84 (World Geodetic System 1984) koordinat sistemli UTM (Universal Transverse Mercator) proyeksiyalı xəritələr üzərində düzbucaqlı koordinatların təyin edilməsini nümunə kimi təqdim etmək olar (Şəkil 16). Burada, A nöqtəsinin koordinatları 38 S 641706 m E, 4420980 m N olaraq verilmişdir. Bu o deməkdir ki, A nöqtəsi HKİS üzrə 38 S zonasında⁴ ox meridianından 141 km 706 m qərbdə ($641\,706 \text{ m} - 500\,000 \text{ m} = 141\,706 \text{ m}$) və ekvatorndan 4 420 km 980 m şimalda yerləşir.

⁴ Hərbi koordinat istinad sistemi üzrə enliyi 6°, uzunluğu 8° olan zona

Şəkil 16. ArcMap proqramında WGS-84 koordinat sistemində koordinatlaşdırılmış xəritə üzrə düzbucaqlı koordinatların təyin edilməsi

Döyüş və əməliyyatların gedişində peyk, pilotsuz uçuş aparatları (PUA), təyyarə və helikopterlər vasitəsilə düşmən barədə əldə edilmiş məlumatların qərargah və qoşunlara operativ ötürülməsi zərurəti yaranır. Və bu zaman bir çox hallarda yeni təsbit edilmiş hədəflər düzbucaqlı koordinatlarla deyil, coğrafi koordinatlarla təqdim olunur. Hədəflərin coğrafi və düzbucaqlı koordinatlarının təyin edilməsi bəndlərində qeyd etdik ki, hansı hallarda coğrafi hansı hallarda düzbucaqlı koordinatlardan istifadə məqsədəuyğundur. Həmçinin onu da qeyd etdik ki, coğrafi koordinatlara nisbətən düzbucaqlı koordinatlar əsasında mövqetəyinəmə dəqiqliyində xətlər daha azdır. Nə etməli?

Əgər hədəf WGS-84 koordinat sistemində coğrafi koordinatlarla verilibsə, o zaman internetdən yüklənmiş “Koordinat çevirici” (Coordinate converter) [5, p.1] proqramlarından istifadə etmək olar. Koordinat çevirmə proqramlarında coğrafi koordinatları avtomatik olaraq çox dəqiqliklə düzbucaqlı koordinatlara çevirmək mümkündür. Bu zaman cavablar UTM proyeksiyasında metr və santimetr dəqiqliyində təqdim olunur. Əlavə olaraq, HKİS-də də düzbucaqlı koordinatlar verilir (Şəkil 17). Nəzərə almaq lazımdır ki, koordinat çevirmə proqramlarında çevirmə əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi WGS-84 koordinat sistemli UTM proyeksiyalı xəritələr üçün nəzərdə tutulub. Təqdim olunan düzbucaqlı koordinatların SK-42 koordinat sistemli Qauss-Krüger proyeksiyalı xəritələrə bənd edilməsi yanlışdır. Çünki UTM və Qauss-Krüger proyeksiyalı xəritələrin düzbucaqlı koordinat fərqi X absis oxu üzrə (North) təqribən 1800m, Y ordinat oxu üzrə (East) təqribən 169m-dir (məlumatlar Dövlət Aeroqodeziya müəssisənin geodeziya məlumatları bülletenindən götürülüb). Bu xətlər Azərbaycan Respublikası ərazisində 8 və 9-cu 6°-li zonalar⁵ üçün keçərlidir.

⁵ 8-ci 6°-li zona 42° ilə 48° meridianları, 9-cu 6°-li zona isə 48° ilə 54° meridianları arasında yerləşir.

Earth Point

Home

Sign In /

Buy Subscription

Worldwide Utilities

Excel To Google Earth

Coordinate Grids

Polygon Area

Convert Coordinates

Batch Convert

USA Utilities

Township & Range

BLM Grid

Search By Description

Search By Lat Long

Alternate Grid

Louisiana Twp & Rng

Louisiana Original PLSS

California Twp & Rng

California Grid

Search By Description

Search By Lat Long

Texas Land Survey

Abstract Grid

Search By Description

Search By Lat Long

State Plane

Convert Coordinates - Calculate a position in a variety of formats.

A user account is **not** needed for the features on this web page.

Enter latitude/longitude or position. Click the corresponding "Calc" button. Lat/Lon, UTM, UPS, MGRS, USNG, GARS, Georef, Maidenhead, and State Plane are supported. WGS84 datum.

NEW: State Plane coordinates for the United States are supported. [Accepted formats...](#) or use the [State Plane web page](#)

HINT: If you have many coordinates to convert, try [Batch Convert](#).

Latitude: Longitude:

Coğrafi koordinatlar

OR

Position:

Free. User account is not needed.

Latitude 39° 45' 29" N
Longitude 46° 45' 29" E

Calculated Values - based on Degrees Lat Long to seven decimal places.

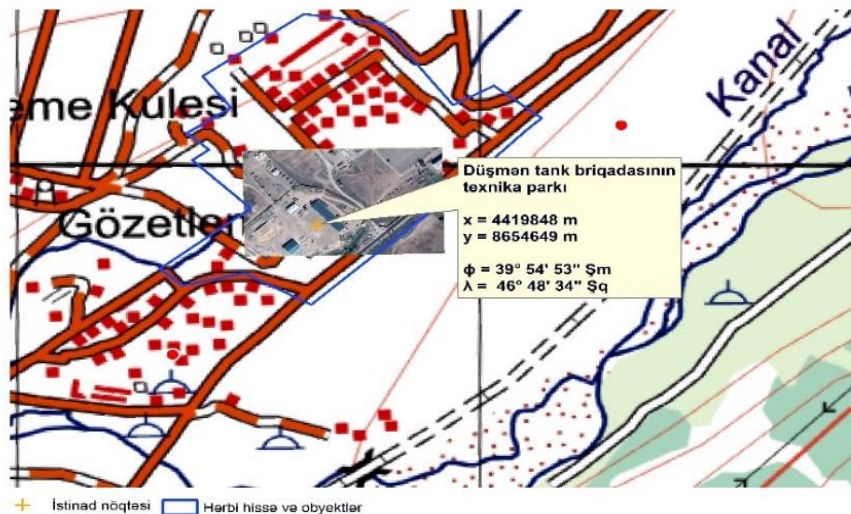
Position Type	Lat Lon
Degrees Lat Long	39.7580556°, 046.7580556°
Degrees Minutes	39°45.48333', 046°45.48333'
Degrees Minutes Seconds	39°45'29.0000", 046°45'29.0000"
UTM	38S 650599mE 4402382mN
UTM centimeter	38S 650599.75mE 4402382.23mN
MGRS	38SPK5059902382

Düzbucaqlı koordinatlar

Şəkil 17. Koordinat çevirmə proqramında coğrafi koordinatların düzbucaqlı koordinatlara çevirmə əməliyyatı

Təvsiyə olunur ki, hədəflərin koordinatları qərargah və qoşunlara onların təyinatı və istifadə məqsədləri nəzərə alınaraq ötürülsün. Hərbi coğrafi informasiya sistemi (CİS) bazasına bağlı olan idarəetmə məntəqələrində sistemi çalışdıran kompüter proqramlarının menyusunda hədəflərin yerlərinin istər coğrafi, istərsə də düzbucaqlı koordinatlarla təyin edilməsi alətləri vardır və bu alətlər vasitəsilə koordinat çevirmə asanlıqla yerinə yetirilir. Hərbi CİS-nin xüsusi modulları isə peyk, PUA, döyüş təyyarələri və s. vasitəsilə informasiyanın mərkəzi idarəetmə məntəqəsinə tələb olunan koordinatlarla ötürülməsinə və hətta istifadə ediləcək silah və texnikanın seçilməsinə imkan yaradır.

Əgər idarəetmə məntəqəsindəki kompüterlərdə CİS təyinatlı proqramlardan (ArcGIS, QGIS, Global Mapper və s.) istifadə olunursa, bu proqramlar vasitəsilə koordinatlaşdırılmış rastr xəritələrə məsafədən müşahidə vasitələri (peyk və ya PUA) ilə əldə olunan ortofoto təsvirləri çox dəqiqliklə bənd etmək və bənd edilmiş təsvir üzərindəki məlumatları coğrafi və ya düzbucaqlı koordinatlarla müvafiq məqamlara ötürmək olar. 18-ci şəkildə ArcGIS Map proqramında WGS-84 koordinat sistemində koordinatlaşdırılmış rastr xəritəyə bənd edilmiş ortofoto təsvir və bu təsvir üzərində düşmən tank briqadasının texnika parkının düzbucaqlı və coğrafi koordinatları təqdim edilir (Şəkil 18).

Şəkil 18. Koordinatlaşdırılmış xəritəyə bənd edilmiş peyk ortofoto təsviri üzərində hərbi obyektin düzbucaqlı və coğrafi koordinatlarının təyin edilməsi

Nəticə

Geoinformasiya sisteminə bağlı olan virtual idarəetmə sistemi üzərindən qoşunların idarə olunması, döyüşlərin (əməliyyatların) keçirilməsi və döyüş təminatı tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində coğrafi, düzbucaqlı və qütbü koordinatlardan uyğun olanının yaranmış şəraitdən asılı olaraq istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Bunla belə döyüş və əməliyyatların planlaşdırılması zamanı bölmələrə tapşırıqlar verilməsi və onlar arasında qarşılıqlı əlaqənin təşkil edilməsində dəqiqliyi nəzərə alınaraq daha çox tam düzbucaqlı koordinatlardan, uzaq məsafələrə koordinatların ötürülməsi, hədəfgöstərmə və naviqasiyada coğrafi koordinatlardan, ərazidə səmtlənmə aparılması, hədəflərin təyin edilməsi və hərəkət istiqamətinin seçilməsində isə qütbü koordinatlardan istifadə olunması əlverişlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Mikayılov, K.F. Hərbi topoqrafiya / K.F.Mikayılov. – Bakı: Hərbi nəşriyyat, – 2014. – 352 s.
2. Musayev, İ.F. Dünya geodeziya sistemi WGS-84 // – Bakı: Hərbi bilik, – 2007. №5, – s. 39-49.
3. Справочник по военной топографии / И.А.Бубнов, С.Ф.Богатов, С.Д.Дубов [и др.]. – Москва: Воениздат, – 1976. – 333 с.
4. Краткий топографо-геодезический словарь-справочник / В.С.Кузмин, Ф.Я.Герасимов, А.М.Говорухин [və b.]. – Москва: Издательство «Недра», – 1968, – 222 с.
5. Convert Coordinates – Calculate a position in variety formats [Elektron resurs] / URL: <https://www.earthpoint.us/convert.aspx>.

Аннотация**Взаимное использование систем координат в период боевых действий****Ильгар Мусаев, Ариф Гасанов, Рашад Тагиров**

Анализ современных локальных войн показывает, что достигнутые победы с небольшими потерями характеризуются с использованием высокоточных оружий имеющиеся в арсенале армии, а также способностью военнослужащих эффективно применять ее в боевых действиях. Технологические системы большинство высокоточных оружий, применяющееся на основе геоинформационных систем, позволяют военнослужащим быстро оценивать местность в виртуальном пространстве, мгновенно подключаться к реалии боевых действий, правильно ориентироваться, выбирать подходящие маршруты в соответствии с их действиями и целесообразно использовать географические и прямоугольные координаты для определения координаты целей.

В статье анализируется важность правильного использования систем координат в соответствии с боевыми условиями при управлении войсками через автоматические системы управления.

Ключевые слова: система высокоточного оружия, виртуальные системы управления, сферические системы координат, плоские системы координат, целеуказание.

Abstract**Reciprocal use of coordinate systems in combat****Ilgar Musayev, Arif Hasanov, Rashad Tahirov**

Analysis of modern local wars shows that the victories achieved with small losses are characterized by the use of high-precision weapons available in the army's arsenal, as well as the ability of servicemen to effectively use it in hostilities. Technological systems, most of the high-precision weapons used on the basis of geographic information systems, allow servicemen to quickly assess the terrain in virtual space, instantly connect to the realities of hostilities, navigate correctly, choose suitable routes in accordance with their actions and it is advisable to use geographic and rectangular coordinates to determine the coordinates of targets

The article analyzes the importance of the correct use of coordinate systems in accordance with combat conditions when commanding troops through automatic control systems.

Keywords: precision weapon system, virtual control systems, spherical coordinate systems, flat coordinate systems, target designation.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 01.04.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 15.04.2021

Çapa qəbul edilmişdir: 03.05.2021

UOT 930

AZƏRBAYCAN ORDUSUNDA PİLOTSUZ UÇUŞ APARATLARININ TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

m.t.h.e.d., professor polkovnik Elşən Həşimov
mayor Roman Məhərrəmov
polkovnik-leytenant Bəhruz Hüseynov
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası
E-mail: meherremovroman84@mail.ru

Xülasə. Məqalədə PUA-ların yaranma tarixi, növləri və vəzifələri, haqda qısa məlumat verilir, onun hazırkı və perspektiv tətbiq sahələri, eləcə də bir sıra üstünlükləri və çatışmazlıqları nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: pilotsuz uçuş aparatı, məsafədən idarəetmə, kəşfiyyat məlumatları, yerüstü idarəetmə stansiyası, pilotlu hava hücum vasitələri.

Giriş

2020-ci ildə baş verən 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycanın Ordusunun qələbəsi ilə başa çatmış və işğal altında olan torpaqlarımız düşməndən azad edilmişdir. Vətən müharibəsinin zəfərlə başa çatmasında müxtəlif amillərin rolu olmuşdur. Müharibədə döyüş əməliyyatlarının mürəkkəb relyef şəraitində həyata keçirildiyini nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, bu qələbə döyüşən bölmələrdən xüsusi döyüş hazırlığı tələb edirdi. Bu baxımdan hərbi komandanlıq dağlarda döyüş təcrübəsini öyrənmiş xüsusi təyinatlı dəstələrdən istifadəyə, eləcə də müxtəlif pilotsuz uçuş aparatlarının (PUA) tətbiqinə üstünlük vermişdir. Belə ki, döyüş əməliyyatlarında öz milli müdafiə sənayemizin istehsalı olan PUA-larla yanaşı, Türkiyədən (Bayraktar – TB2) və İsraildən (Harop) alınan PUA-lar da tətbiq edilmişdir. PUA-lar düşmənin canlı qüvvə və texnikasının kəşfiyyatının aparılması və həmin qüvvələrə dəqiq zərbələrin endirilməsi, kəşfiyyat məlumatları əsasında artilleriya atəşinin korreksiya edilməsi və s. məqsədlərlə istifadə olunmuşdur.

Potensial faydaları 2000-ci illərin əvvəllərindənkə nəzərə çarpmayan PUA-lar həmin dövrdən sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. PUA sistemlərinin sayı və növləri artdıqca, döyüş imkanları da müvafiq səviyyədə yüksəlmiş və hərbi təhlükəsizlik mühitinə yeni bir keyfiyyət gətirmişdir. Keçən əsrdə baş vermiş müharibə və lokal münaqişələrdə yalnız kəşfiyyat və müşahidə tapşırıqları yerinə yetirən PUA-lar hazırda modelləşdirilmiş silahlar sayəsində düşmən hədəflərinə qarşı təsirli bir silah sisteminə çevrilmişdir.

Pilotsuz uçuş aparatlarının tətbiqi xüsusiyyətləri

Pilotsuz uçuş aparatı – bortunda pilot (ekipaj) olmadan uçuş həyata keçirən, yerdən, havadan, kosmosdan idarəetmə stansiyası (İS) vasitəsilə məsafədən, yaxud da tam avtonom şəkildə idarə edilən uçuş vasitəsidir. PUA-lara mürəkkəb sensor, avtopilot, nəzarət, müşahidə və nəzarət-kompleks sistemləri quraşdırılır. PUA-lar vasitəsilə kəşfiyyat və ya müşahidə aparmaq, görünməyən hədəfləri aşkarlamaq və onların koordinatlarını müəyyən etmək pilotlu təyyarələrə nisbətən daha asandır. Hərbi məqsədli PUA-lar strateji, operativ və taktiki hava kəşfiyyatının aparılması, yerüstü, dəniz və hava hədəflərinin, o cümlədən radioelektron mübarizəni həyata keçirən obyektlərin vurulması, retranslyasiya kimi istifadə olunması, artilleriya zərbələrinin yönəldilməsi və digər məqsədlər üçün tətbiq edilir. PUA-lara müxtəlif uçuş aparatları, o cümlədən qanadlı raketlə döyüş maddəsi ilə təchiz edilmiş planerlər, avtonom və teleidarəolunan digər növ pilotsuz uçuş aparatlarını aid etmək olar. Onların əməliyyat uzaqlığı bir neçə min kilometrədək, uçuş hündürlüyü 30 km-dək, hərəkət sürətləri səs sürətinə yaxın və

yuxarı ola bilər. PUA adi və nüvə başlıqlı döyüş sursatları və raketləri, kəşfiyyat avadanlığı, radioelektron mübarizə vasitələri və digər növ aparatları daşıya bilər [1-2].

Müasir müharibələrdə və silahlı münaqişələrdə çox önəmli texnologiyaya çevrilən PUA uzun inkişaf yolu keçmişdir. 1800-cü illərdə hücum məqsədilə istehsal olunan pilotsuz balonlar və uçurtmalar pilotsuz uçuş aparatlarının konsepsiyasını ortaya qoydu. Bugünkü PUA-ya bənzər platformaların meydana çıxması Birinci Dünya müharibəsi illərinə təsadüf edir. Hərbi ehtiyaclardan asılı olaraq inkişafını davam etdirən və 1950-ci illərdə inkişaf etdirilən PUA-lar müasir PUA-nın əcdadları hesab edilir. Xüsusilə Vyetnam müharibəsi, PUA üçün yeni bir dövrün başlanğıcı kimi qəbul olunur. Yalnız 70-ci illərdən 90-cı illərə qədər hərbi kəşfiyyat və nəzarət üçün istifadə edilən PUA, 90-cı illərdən bəri mülki məqsədlər, xüsusən də elmi araşdırmalar üçün istifadə edilmişdir [3].

Birinci Dünya müharibəsinə qədər olan sonrakı dövrdə ABŞ, Avropa ölkələri və Rusiyada PUA hesab edilən qanadlı raketlərin yaradılması istiqamətində çoxlu işlər görülmüşdür [3]. A.S.Popov və H.Markoni tərəfindən radioteleqrafın kəşfindən sonra PUA-ların inkişafı xüsusi mərhələyə keçmişdir. Belə ki, bir çox alimlər PUA-ların məsafədən idarə edilməsi üçün simsiz rəbitənin istifadəsini təklif etmişdir [4].

Müasir qanadlı raketlərin əcdadları vint mühərriki ilə işləyən avtomatik idarəolunan pilotsuz qanadlı uçuş aparatları olmuşdur. Belə aparatların yaradılması ideyası ilk dəfə 1909-cu ildə eyni vaxtda ABŞ və Almaniya irəli sürülmüşdür [5].

Birinci Dünya müharibəsi dövründə Rusiya, Fransa və Almaniya raket əsaslı, İngiltərə və ABŞ-da isə təyyarə konstruksiyası bazasında qanadlı zərbə PUA-larının yaradılması istiqamətində müxtəlif layihələr təklif edilmişdir [5-8].

İki müharibə arasındakı dövrdə də müxtəlif ölkələrdə qanadlı PUA-ların yaradılması istiqamətində işlər davam etdirilmişdir. Antanta üzrə müttəfiqlər müharibədən qalmış köhnə E-1 təyyarələrinin uçan bombaya çevrilməsi, Almaniya isə radio ilə idarəolunan pilotsuz təyyarələrin yaradılması istiqamətində müvafiq işlər görmüşlər.

İkinci Dünya müharibəsi zamanı və müharibədən sonrakı dövrdə PUA-nın inkişafı ilə əlaqədar işlər davam etdirilmiş və o, [5], Vyetnam, Əfqanıstan və İraq müharibələri də daxil olmaqla son dövrlərdə baş vermiş lokal müharibə və hərbi münaqişələrdə istifadə olunmuşdur [9].

Hərb sahəsində PUA-ların geniş tətbiqi onun digər sahələrdə də istifadəsinə zəmin yaratmışdır. Nəticədə sülh dövründə iqtisadiyyatın, elm və texnikanın müxtəlif sahələrində PUA-lardan geniş istifadə onun yeni bir texnologiya olaraq inkişafını sürətləndirmişdir.

PUA-lar aşağıdakı sahələrdə effektiv şəkildə istifadə olunur [10]: kənd təsərrüfatı; təcili yardım xidmətləri (xilasetmə, polis, ambulans); mədən sənayesi; tikinti; geodeziya və kartoqrafiya; nəqliyyat, daşınma və çatdırılma; dövlət və bələdiyyə xidmətləri; KİV və media; təbiəti mühafizə təşkilatları; elm və təhsil; rəbitə və əlaqə; şəkil və video çəkilişi; idman və əyləncə.

Yuxarıda qeyd edilən sahələrlə yanaşı, PUA-lar digər bir çox sahələrin inkişafında da böyük perspektivə malikdir: arxeologiya; infrastrukturun planlaşdırılması; təbii fəlakətdən xilasetmə və humanitar yardımın göstərilməsi; böyük şəhərlərdə ictimai asayişin polis tərəfindən qorunması; qaçaqmalçılıq və narkotiklə mübarizədə; təbiətin mühafizəsi; hava şəraitinin proqnozlaşdırılması; səhiyyə xidməti; daşınmaz əmlakın idarə edilməsi; şəhərsalma və dizayn; boru kəmərlərinin mühafizəsi; telekommunikasiya; turizm; təhlükəsizlik xidmətləri və s. [1, s.10-11].

Çoxlu fərqli xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, PUA-ları təsnifatlandırmaq bir qədər çətinləşir. PUA-larla əlaqəli ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, dünyanın bir çox ölkələrinin alimləri PUA-ları müxtəlif cür təsnifatlandırılır [12-14].

Müasir lokal münaqişə və müharibələrdə, o cümlədən Vətən müharibəsində uğurla sınaqdan keçən PUA-lara daha çox tələbat yaranması səbəbindən dünyanın bu sahədə tanınmış elmi müəssisə və şirkətləri daima yeni növ PUA-ların yaradılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində çalışırlar. PUA-lar təyinatı, ölçüləri, funksiyası, uçuş uzaqlığı, avtonomluq səviyyəsi, dizayn və konfigurasiyası, uçuş növü, məqsədləri, taktiki texniki xüsusiyyətləri, enerji qida blokunun növü, daşdığı faydalı yükü, avtomatlaşdırma sistemi, toqquşmalardan qaçma sistemi, GPS naviqasiyasının növü, siqnalların

susdurulması mühafizə sistemi, radiotezlik spektrinin buraxılış genişliyi və bir sıra digər xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. İstehsalçılar hələlik heç bir standartlarla məhdudlaşmırlar.

Pilotsuz uçuş aparatlarına artan tələbat səbəbindən bəzi şirkətlər pula və vaxta qənaət etmək məqsədilə PUA və süni intellektin birgə tətbiqi üzərində işlər aparırlar. Süni intellekt insan zəkasına xas olan mürəkkəb tapşırıqları yerinə yetirmək problemi həll etmək, planlaşdırmaq, öyrənmək, insan dillərini anlamaq, oxumaq və s. kimi xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Pilotsuz uçuş aparatlarında süni intellektin tətbiqinin məqsədi, böyük məlumat dəstələrindən mümkün qədər avtomatlaşdırılmış və qüsursuz istifadə etməkdir. Son illər süni intellektin sürətlə inkişafı tam avtomatlaşdırılmış və hərtərəfli tapşırıqlar yerinə yetirə bilən PUA-nın dəyərini daha da artıracaq.

Ümumilikdə, hərbi təyinatlı pilotsuz uçuş aparatlarından istifadə edərək aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirmək olar:

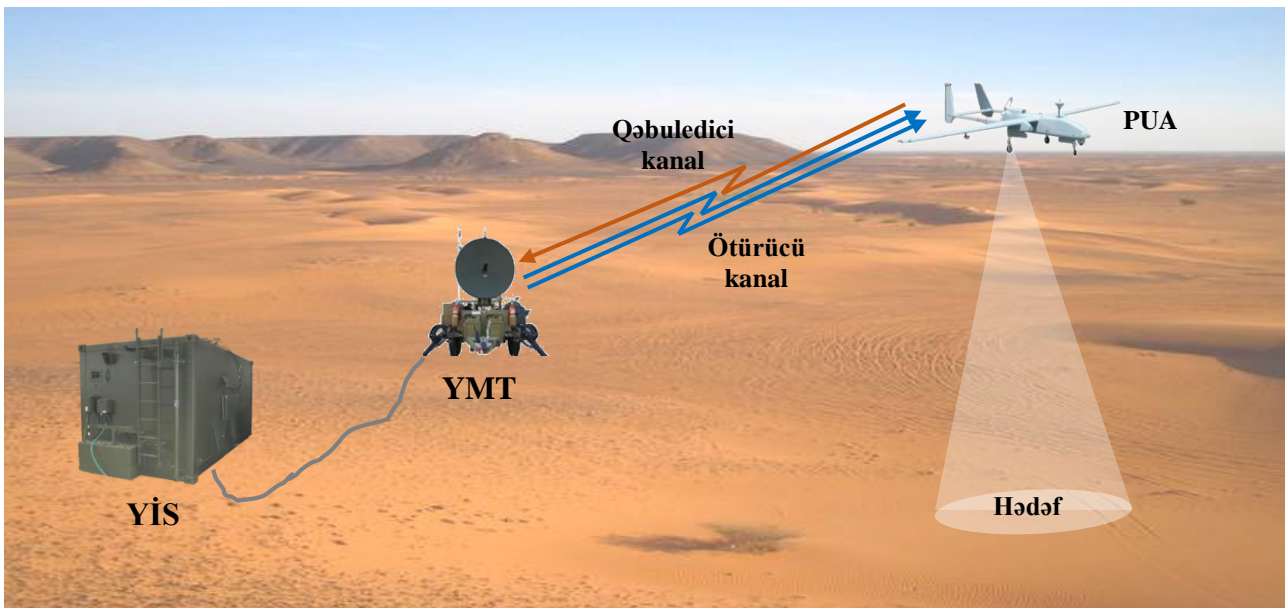
- kəşfiyyat üzrə ilkin və daha dəqiq məlumatların əldə edilməsi;
- düşmən hədəflərinin aşkarlanması;
- cəbhə aviasiyasının, uzaqvuuran artilleriya vasitələrinin dəstəyi;
- xüsusi diqqət rayonlarının və xüsusi əhəmiyyətli hədəflərin müşahidəsi;
- yolların, rayonların və xüsusi zonaların kəşfiyyatının aparılması;
- öz qoşunlarımızın arxa rayonlarının təhlükəsizliyinin təmin olunmasına dəstək;
- düşməne vurulmuş zərər və itkilərin qiymətləndirilməsi;
- axtarış-xilasetmə əməliyyatlarına dəstək;
- bölmələri maddi-texniki və tibbi vasitələrlə təmin etmə;
- xüsusi tapşırıqlar.

PUA sistemləri aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir (Şəkil 1) [13]:

- PUA -pilotsuz uçuş aparatı;
- yerüstü idarəetmə stansiyası (YİS);
- yerüstü məlumat terminalı (YMT anten);
- aqreqat.

Hərbi təyinatlı PUA-ların üzərinə, bir qayda olaraq, aşağıdakı komponentlər quraşdırılır [13]:

- hava məlumat terminalı;
- faydalı yük;
- radiolokasiya vasitələri;
- radiokəşfiyyat vasitələri;
- silah sistemi.

Şəkil 1. PUA-nın komponentləri

Müxtəlif müharibə və silahlı münaqişələrin təhlili göstərir ki, pilotlu aviasiya ilə müqayisədə PUA-ların bir çox üstünlükləri vardır:

- xidməti personalın təlim xərclərinin azlığı;
- texnikanın öyrənilməsi və istismarının asanlıığı;
- pilotun (operatorun) vurulma riskinin olmaması;
- insan psixologiyasından qaynaqlanan səhvlərin olmaması;
- ətraf mühitə daha az ziyan vurulması;
- real vaxt rejimində məlumat ötürülməsinin təmin edilməsi;
- uçuş və istismar xərclərinin az olması;
- pilot və təyyarələrin səbəb olduğu uçuş məhdudiyyətlərinin olmaması;
- aşağı radar izinə görə vurulma ehtimalının az olması;
- mobillik baxımından sistemin yüksək hərəkətliyə malik olması.

Bir çox üstünlüklərinə baxmayaraq, PUA-ların aşağıdakı çatışmazlıqları da vardır:

– uçuş təhlükəsizliyinin natamam olduqda, PUA-nın idarəetmə mərkəzlərinin üzərinə düşmə ehtimalı vardır;

– yalnız yerdəki idarəetmə cihazlarının xüsusiyyətləri və operatorların bacarığı ilə məhdudlaşan tapşırıqları yerinə yetirə bilər;

- üzərinə quraşdırılan kəşfiyyat vasitələri və döyüş sursatının miqdarı məhduddur;
- komanda idarəetmə dövrləri, əsasən, elektron mübarizə təbiiqlərinə açıqdır;
- qar, yağış, duman və xüsusilə buzlanma kimi meteoroloji şəraitlərə həssasdır. Bu şəraitlər PUA-ların fəaliyyətini məhdudlaşdırır;

– yerüstü idarəetmə stansiyasından idarəolunan uçuşlar zamanı uçuş aparatı ilə yerüstü idarəetmə stansiyası arasındakı görüş xətti qorunmalıdır. Bu məqsədlə uçuş aparatının müəyyən dövrdən bir yüksək hündürlüyə qalxması vacibdir;

- PUA mühərrikinin səsi onu aşkar etməyə imkan verir;
- bəzi sistemlərdə uçuş aparatı üçün qalxma-enmə zolağı olmalıdır [1-2].

Hazırda pilotlu hava hücum vasitələri tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatların əksəriyyəti (və ya hamısı) gələcəkdə texnologiyanın inkişafından asılı olaraq, PUA sistemləri ilə həyata keçiriləcəkdir. Lakin bu o demək deyil ki, Hərbi Hava Qüvvələri yalnız PUA-lardan ibarət olacaq və pilotlar işsiz qalacaq. Hətta bütün tapşırıqlar PUA sistemləri ilə həyata keçirilsə də, bir çox hava əməliyyatlarında həm pilotlu hava hücum vasitələri, həm də pilotsuz uçuş aparatları istifadə ediləcəkdir. Gələcək hərbi əməliyyatlar mühitini nəzərə alaraq, Hərbi Hava Qüvvələrinin nəzarəti ilə hava əməliyyatlarında, bəzi istisnalar olmaqla, əməliyyat və strateji PUA sistemlərinin istifadəsi düşünülür.

Nəticə

Beləliklə, 44 günlük Vətən müharibəsi, eləcə də digər lokal müharibələr və regional silahlı münaqişələr PUA-ların getdikcə artan rolunu və onun müxtəlif hərbi tapşırıqlarda istifadə edilə bilən hərbi texnika növü olduğunu göstərir.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri üçün ən qısa zamanda PUA kompleksləri parkının yaradılması və genişləndirilməsi vəzifəsinin vacib bir səbəbi vardır. Müasir şəraitdə Hərbi Hava Qüvvələrinin dəstək, eləcə də fərdi döyüş tapşırıqlarını həll etməsi baxımından bir sıra meyarlarına görə PUA kompleksləri idarəolunan təyyarələrə alternativ ola bilər. Bu, ilk növbədə, gələcək illərdə hazırkı maliyyələşdirmə səviyyəsində təyyarələrin təyin edilmiş resurslarının və ya təqvim xidmət müddətinin bitməsi səbəbindən təyyarə parkının əhəmiyyətli dərəcədə azaldılacağı ilə bağlıdır. Hazırda pilotlu hava hücum vasitələrində istifadə edilən silahlar gələcəkdə PUA sistemlərində də olacaqdır. Əməliyyat və daha yüksək siniflərə aid PUA sistemlərindən və ya pilotlu hava hücum vasitələrindən atılan, PUA xüsusiyyətləri olan birdəfəlik silahların daha geniş yayılması ehtimal edilir. Təbiiq sınaqları bu gün də davam edən lazer əsaslı yönəldilmiş enerji silahlarının da yaxın gələcəkdə PUA-larda istifadəsi gözlənilir.

Gələcək döyüş əməliyyatlarının strategiyasını və taktikasını süni intellektə, kəşfiyyat və zərbə imkanlarına malik avtonom PUA-ların tətbiqi texnologiyaları müəyyən edəcəkdir. Belə sistemlər hədəfi yüzlərlə, hətta minlərlə kilometr uzaqlıqda aşkar edib məhv etmək imkanlarına malik olacaqdır.

Hələlik, gələcək müharibələrin parametrlərinin qeyri-müəyyənliyi şəraitində yaxın illərdə hərbi sahədə hansı dəyişikliklərin baş verəcəyi məlum deyil, lakin digər dünya ölkələri kimi Azərbaycanda da hərbi qurumlara yeni yüksək texnologiyaların yaradılması, daxili istehsalı və tətbiqi kimi qaçılmaz prosesə hazır olmalıdır. Elektron qarışdırmanın effektiv olduğu və lazer sistemlərinin istifadə edilə bilmədiyi şəraitdə, fərqli sistemlərə malik müasir silah sistemlərinin yaradılması üçün Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin maraqları çərçivəsində elmi tədqiqat işlərinin həyata keçirilməsi, bu silah sistemlərinin inkişaf etdirilməsi aktual məsələlərdəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Həşimov, E.Q. Görünməyən hərbi obyektlərin aşkar edilməsi üçün CİS və seysmolokasiya üsullarının tətbiqi. Monoqrafiya / E.Q.Həşimov, A.A.Bayramov. – Bakı: Hərbi nəşriyyat, – 2017. – 246 s.
2. Quliyev, A. Hava-kosmik hücum vasitələri // – Bakı: Hərbi bilik, – 2014. №1, – s.46-53.
3. Павлушенко, М.И. Национальная и глобальная безопасность. Беспилотные летательные аппараты: история, применение, угроза распространения и перспективы развития: науч. изд. / М.И.Павлушенко, Г.М.Евстафьев, И.К.Макаренко. – Москва: Изд-во «Права человека», – 2005. – 600 с.
4. Ульянин, Ю.А. Пионер русской авиации / Ю.А.Ульянин. – Москва: Изд-во «Пик», – 2001. – 401 с.
5. Новичков, Н.Н. Развитие крылатых ракет самолетных схем: / Диссертация кандидата технических наук / – Москва, 1982. – 167 с.
6. Непомнящий, Н.Н. 100 великих тайн Второй мировой / Н.Н.Непомнящий. – Москва: ООО «Издательский дом «Вече», – 2017. – 480 с.
7. Bowman, N.J. The Handbook of Rockets and Guided Missiles. Second Edition / N.J.Bowman. – Pennsylvania: Newtown Square, – 1963. – 1008 p.
8. Алимов, И. Американские беспилотные самолеты разведчики // – Москва: Военный Зарубежник, – 1959. №12, – с. 70-72.
9. Тетерюк, А., Чижевский, Я. Беспилотные летательные аппараты в асимметричных конфликтах // – Москва: Международные процессы, – Апрель-июнь 2016. Т.14, № 2 (45), – с. 189-201.
10. Kahveci, M., Can, N. İnsansız hava araçları: tarihçesi, tanımı, dünyada ve türkiyedeki yasal durumu: [Elektron resurs] / – 2017. URL:<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/400203>.
11. 38 ways drones will impact society: [Electronic resource] / – January 24, 2018. URL: <https://www.cbinsights.com/research/drone-impact-society-uav/>
12. İnsansız Hava Araçlarının Sınıflandırılması: [Elektron resurs] / August 06, 2020. URL:<https://www.tdefenceagency.com/insansiz-hava-araclarinin-siniflandirilmesi/>
13. Ростопчин, В. «Напасть XXI века»: стороны одной «медали». Беспилотная авиация // – Москва: Авиапанорама, – 2018. № 5 (131), – с.8-21
14. Евтодьева, М.Г., Целицкий, С.В. Беспилотные летательные аппараты военного назначения: тенденции в сфере разработок и производства // – Москва: Пути к миру и безопасности, – 2019. № 2(57), – с.104-111.
15. Petritoli, E., Leccese, F. Lorenzo, C. Reliability and meintenance analysis of unanned aerial vehicles: [Electronic resource] / – September 19, 2018. URL:<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6165073/>.

Аннотация

Особенности применения беспилотных летательных аппаратов в Азербайджанской Армии

Эльшан Гашимов, Роман Магеррамов, Бахруз Гусейнов

В статье дается краткий обзор истории, типов и функций беспилотных летательных аппаратов, их текущих и будущих областей применения, а также ряда достоинств и недостатков.

Ключевые слова: дрон, дистанционное управление, разведка, наземная станция управления, пилотируемый самолет.

Abstract

Application features of unmanned aerial vehicles in the Azerbaijani Army

Elshan Hashimov, Roman Maharramov, Bahruz Huseynov

The article provides a brief overview of the history, types and functions of UAVs, its current and future areas of application, as well as a number of advantages and disadvantages.

Keywords: drone, remote control, intelligence, ground control station, manned aircraft.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 05.04.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 16.04.2021

Çapa qəbul edilmişdir: 04.05.2021

UOT 902.2

AZƏRBAYCANIN QƏDİM SAKİNLƏRİNİN MÜDAFİƏ SİLAHLARI

tar.ü.f.d., dosent Şamil Nəcəfov

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

E-mail: shamil_necefov@mail.ru

Xülasə. Azərbaycanın Tunc və Dəmir, eləcə də Antik dövrlərə aid qəbir abidələrindən aşkar edilmiş bəzi silah nümunələri tədqiq olunan dövrün qədim sakinlərinin həyatında metal istehsalının səviyyəsi, döyüş sənəti və sakinlərin döyüş bacarıqları haqqında ətraflı məlumat verir. Arxeoloji qazıntılar zamanı qədim yaşayış yerlərindən və nekropollardan aşkarlanan artefaktlar arasında silahlar əsas yerlərdən birini tutur. Məqalədə Azərbaycanda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan müdafiə silahlarının növləri və təyinatı barədə məlumat verilir.

Açar sözlər: Tunc dövrü, Antik dövr, Qafqaz Albaniyası, müdafiə silahları, qalxan, döyüş baltaları.

Giriş

Azərbaycanda aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı çoxlu sayda silah nümunələri və onların qalıqları aşkar edilmişdir. Bu silah nümunələri aşağıdakı funksiyalarına əsasən təsnifatlandırılır:

- uzaqvuran silahlar (ox və nizə ucluqları, cidalar)
- hücum silahları (qılınc, xəncər, mizraq, toppuz, yaba)
- müdafiə silahları (qalxan, zirehli geyim, dəbilqə)

Lakin bu təsnifat bölgüsü şərti xarakter daşıyır. Çünki uzaqvuran silahlar, həm də hücum silahlarıdır. Digər tərəfdən hücumda istifadə edilən silahlardan müdafiə məqsədləri üçün də yararlanmaq istisna hal deyil. Qədim dövrlərdə döyüşlərdə iştirak edən tayfa və birliklər uzaqvuran silahlarla silahlanmış, zirehli geyim geymiş hücum silahlarından, həm də xüsusilə qalxandan istifadə etmişlər. Müdafiə olunan zaman ox və kamandan çox məharətlə, yaxınməsafəli təmas döyüşlərində isə xəncər və döyüş bıçaqlarından yararlanmışlar. Döyüşlərin xarakteri baxımından istifadə edilən silahlar heç zaman yekcins olmamışdır.

Arxeoloji qazıntılar zamanı az sayda tapılsa da, aid olduqları qrupun təsvirini verməkdə və istifadə funksiyalarını müəyyən etməkdə müdafiə silahları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Yaşayış yerlərinə nisbətə arxeoloji materialların daha yaxşı qorunub saxlandığı qəbir abidələrindən də çox az sayda müdafiə silahları aşkar edilmişdir. Bunun başlıca səbəbi qədim dövrlərdə, əsasən, dəridən və ağac materiallardan hazırlanan qalxan və zirehli geyimlərin əsrlərlə torpaq altına qalıb çürüməsi və dövrümüzə qədər az bir hissəsinin gəlib çatmasıdır. Lakin az da olsa tapılmış müdafiə silahlarının əksəriyyəti muzey eksponatı kimi qorunmaqdadır. Azərbaycanın qərb bölgəsində, Qarabağ, Naxçıvan, Talış, Qəbələ, Şəki, Qax-Balakən zonasında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş xırda əşyalara və qonşu rayonlardan tapılmış materiallara əsaslanaraq Azərbaycan ərazisində yaşayan qədim sakinlərin müdafiə silahlarını müəyyənləşdirmək mümkündür.

Sırf müdafiə məqsədləri üçün istifadə edilən və döyüş zamanı döyüşçünün özünü qorumasında başlıca rol oynayan müdafiə silahlarından bəzilərinin geniş elmi şərhini vermək xüsusilə vacibdir.

Müdafiə silahları içərisində ən geniş yayılanı zirehli geyim, qalxan və dəbilqələrdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı bu nümunələr, demək olar ki, eyni sayda tapılmışdır.

Təbii haldır ki, hücum silahlarından istifadə zamanı bu hücumu qarşılayacaq müdafiə silahları – qalxan və zirehli geyim də mütləq olmalıdır. C.Xəlilovun fikrincə, xüsusilə Xalkolit və Tunc dövrlərinə (e.ə.VI–I minilliyin əvvəlləri) aid zirehli geyim və qalxanların az tapılmasının səbəbi onların, əsasən, dəridən və ağacdən hazırlanması və uzun əsrlərdən bəri torpaq altında qalaraq çürüməsidir [1, s.112, Tablo XXIII, Şəkil 2, 7; 2, s.158]. Ağstafa çay, Tovuz çay, Şəmkir çay, Köndələn çay, Quru çay, Tərtər çay, Zəyəm çay, Girdiman çay, Türyan çay, Vəlvələ çay, Arpa çay hövzələrinin Tunc və Erkən Dəmir

dövrü nekropollarından tapılan bəzi piləklərin, mıxların, tuncdan qabarıq lövhələrin qalxanın üzərini bəzəmək və onu möhkəmləndirmək məqsədilə işlədildiyini güman etmək olar [3, s.76-80]. Bunu lövhələrin ətrafında olan dairəvideşiklər də sübut edir. Dəridən və göndən hazırlanmış qalxanların üzərinə çəkilən mis örtük təbəqəsinin üzərində naxışlar salınırdı (Şəkil 1).

Son Tunc–İlk Dəmir dövründə (e.ə. II minilliyin II yarısı – I minilliyin əvvəli) müdafiə silahı kimi qalxanın istifadə olunmasını Gədəbəy rayonunun daş qutu qəbirlərinin birindən V.Belk tərəfindən tapılmış kəmərin üzərindəki əlində qalxan tutmuş insan rəsmi də təsdiqləyir [1, s.110-111; 2]. Belə sənət nümunələri içərisində Mingəçevirdən tapılmış e.ə. VIII–VII əsrlərə aid başı möhürlü tunc üzüklər xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu möhürlərin üzərindəki şirlə vuruşan adam, nizə və qalxanlı döyüşçü, oda sitayiş edən şəxsin təsvirləri, hər şeydən əvvəl, o dövrün geyimləri və müdafiə silahları haqqında bizdə təsəvvür yaradır [4].

Şəkil 1. Səthinə mis lövhə çəkilmiş qalxan

Daha davamlı və mükəmməl formaya malik qalxanlar bir qədər sonra – Antik dövrdə meydana çıxmağa başlayır. Antik dövr müəllifi Strabon alban qalxanları haqqında aydın məlumat verir. Bu, qallarda və romalılarda skutum adlanan uzun dördkünc (“qarışəkili”) qalxandır. Qazıntılardan birində dəmir qalxana bənzər kiçik bir şey tapılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Plutarx Pompey ilə alban basilevsinin qardaşı Kasis arasındakı çarpışmanı təsvir edərkən göstərir ki, “döyüşdən sonra romalılar öldürülmüş barbarların üst-başlarını axtarıb qarətə başlayanda amazonka peltaları tapılmışdı”. Qədim heykəltəraşlar peltanı amazonkaların kiçik müdafiə silahı kimi aypara şəklində təsvir edirdilər. Bütün bu deyilənlər və qədim müəlliflərin fikirləri təsdiq edir ki, alban döyüşçülərində iki növ müdafiə silahı olmuşdur: Roma skutumunu xatırladan böyük qalxan və formaca peltaya yaxınlaşan kiçik qalxan [5]. Bizə alban döyüşçülərinin baş örtüyü haqqında gəlib çatan məlumat da diqqəti cəlb edir. Görünür, albanlar başlarına bütün Qafqazda yayılmış papaq qoyurdular. Strabon daha çox albanların baş örtüyünü heyvan dərisi ilə əlaqələndirir və alban döyüşçülərinin digər qoruyucu baş örtükləri haqqında heç bir məlumat vermir.

Döyüşünü və yaxud hücum edən əsgəri müdafiə olunan zaman qarşı tərəfin zərbəsindən, əsasən, zirehli geyim qoruyurdu. Belə geyimlər Tunc və Antik dövrlərdə kiçik metal təbəqələrdən, yəni lövhələrdən düzəldilirdi. Belə lövhələr tunc və ya dəmir məftil vasitəsilə bir-birinə bağlanır yaxud bağlamaq üçün keç qəziləndən hazırlanan möhkəm bağlardan istifadə olunurdu. İlk orta əsrlərə aid belə zireh qalığının nisbətən yaxşı saxlanılmış bir hissəsi Beyləqan şəhərindən (Örənqala) tapılmışdır. Bunun nadir tapıntı kimi əhəmiyyəti böyükdür. Maraq doğuran digər bir fakt isə odur ki, Beyləqandan şirli qab üzərindən tapılmış bir atlı döyüşçünün əynində də zireh təsvir olunmuşdur. Bu da onu deməyə əsas verir ki, daha qədim ənənələrə söykənən zireh istehsalı ilk orta əsrlərdə mükəmməl forma alırdı. Döyüş zamanı süvari və piyada birliklərinin xüsusi zirehli geyim formalarının olması haqqında da bilgiler məlumdur. Qoşunların hücum zərbəsi sayılan atlı birliklər (dəstələr) daha mükəmməl zirehlə mühafizə

olunurdular. Onların zirehlərində dəmir lövhələrin sayı çox olurdu. Hətta atlarının başlarına da dəmir başlıqlar taxırdılar. Lakin piyada birliklər nisbətən yüngül zirehlə, daha doğrusu, iki-üç qat içi-içə tikilmiş dəri gödəkcələrlə təmin olunurdular. Oxçu dəstələr isə yaxın təmas döyüşünə girmədikləri və kənardan oxla qoşunların hücumunu təmin etdikləri üçün, demək olar ki, zireh geyinmirdilər.

Tədqiqatçıların bəziləri qəbirlərdən tapılan tunc düymələri qılınc qayışının bəzəyi hesab edirlər (Şəkil 2). Bu barədə ilk fikir C.Ə.Xəlilova məxsusdur. Müəllif qeyd edir ki, belə düymələr insan üçün geyim bəzəyi rolunu oynamırdı, onlar silah üçün düzəldilmiş qayışın bəzəyi hesab edilə bilər [1]. Lakin maraqlıdır ki, düymələrin aşkar olunduğu qəbirlərdə çox vaxt qılınca rast gəlinmirdi. S.M.Qazıyev isə qeyd edir ki, belə düymələr tikilmiş geyim zireh rolu oynamışdır. Mingəçevir qazıntıları zamanı qəbirdəki skeletlərin əsasən sinə hissəsindən aşkar edilən düymələrin döş və ya baş geyiminə tikilməsini onu daşıyanları kəsici və deşici silahlardan qismən mühafizə etməsi ilə əlaqələndirən müəllifin fikrincə, düymələr bəzək elementi olmamışdır [6, s.147].

Şəkil 2. Zirehli paltara tikilən düymələr

Azərbaycan ərazisində mis mədənlərinin hələ çox qədimlərdən istismar edilməsini göstərən faktlardan biri də yerli istehsalın məhsulu olan silah nümunələrinin tapılmasıdır. Qədim metal ustaları misin tərkibinə istənilən miqdarda qalay əlavə etməklə misə nisbətən daha möhkəm, daha sərt və daha keyfiyyətli metal olan tunc almış və bu metaldan silah nümunələri hazırlamışlar. Ustalar bəzək əşyalarına nisbətən silahların tərkibinə daha çox qalay əlavə edirdilər. Çünki silahlar daha möhkəm və daha sərt olmalı, eyni zamanda incə hazırlanmalı idi.

Tunc dövründə yerli əhalinin təsərrüfat həyatında əkinçilik və maldarlıq mühüm yer tuturdu. Hər iki təsərrüfat sahəsinin, xüsusilə də sənətkarlığın inkişafı qəbilə və tayfa daxilində kişilərin üstün rolunu daha da qabardırdı. Hərb işində və döyüşlərdə kişilərin üstün mövqeyi ilə bağlı olaraq qəbilə-tayfa daxilində imtiyazlı rəhbərlər, döyüşçülər meydana çıxırdı. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində arxeoloji qazıntılar zamanı zəngin və təmtəraqla dəfn edilmiş qəbirlər aşkarlanmışdır. Kişilərə məxsus olan bu qəbirlərin əksəriyyətində zəngin qəbir avadanlığının mühüm hissəsini silahlar təşkil edirdi. Qəbirlərdən tapılan qılınc, xəncər, ox ucluqları, təbərzin baltalar, qalxan və tunc kəmərlər qalıqları, at əsləhələri, zirehli geyimin hissələri olan piləklər və s. avadanlıqlar buna əyani sübutdur. Bu qəbirlər zəngin avadanlıqlarla yanaşı, qəbir kameralarının mürəkkəb konstruksiyası və dəfn adətinin özünəməxsusluğu ilə də seçilirdi [7, s.53-54].

Bəzi qəbirlərdə ki, şəxslərin döyüşdə öldürülməsi və sonra təmtəraqla dəfn edilməsini təsdiqləyən tutarlı arxeoloji faktlar vardır. Belə ki, qəbirlərdən aşkar olunmuş skeletlərin bəzi hissələri olmur, sümüklər parçalanmış halda aşkar edilir, bəzən də sümüklərin üzərində ox ucluqları tapılır ki, bu da həmin şəxslərin döyüşdə öldürülməsini təsdiq edir. Arxeoloqlar təbərzin baltaların tapıldığı bütün qəbirləri birmənalı şəkildə zəngin şəxslərə, tayfa başçılarına və döyüşçülərə aid edirlər. Lakin bir faktı unutmamaq olmaz ki, təbərzin baltalardan təsərrüfat məqsədləri ilə də geniş istifadə edilmişdir. Təbərzin baltaların iki funksiyası olmuşdur: həcmcə iriölçülü, ağır, üzəriləri saya, küplərinin arxası yastı olan baltalar sakinlərin məişət tələbatını ödəmək üçün təsərrüfatın və sənətkarlığın müxtəlif sahələrində, həcmcə kiçik, üzəriləri müxtəlif cızma, qabarıq naxışlarla bəzədilmiş, küp hissələrində çıxıqları olan baltalar isə sırf döyüş baltaları kimi istifadə edilmişdir [7, s.54]. Lakin bu funksiya bölgüsü mütləq deyildir. Təsərrüfatda istifadə edilən baltalardan döyüş zamanı da geniş tətbiq olunmuşdur. Xüsusilə Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə Azərbaycanda metal istehsalı və metalışləmə ilə məşğul olan yerli sənətkarlar çox böyük ustalıqla və yüksək zövqlə zəngin bədii tərtibata malik metal nümunələri hazırlanmışlar. Baltalar üzərində həkk edilmiş təsvirlər bunun əyani sübutudur. Heç şübhəsiz, qəbir abidələrindən tapılan bir çox silah nümunələri kimi zəngin tərtibatlı təbərzin döyüş baltaları Azərbaycanın bacarıqlı qədim sənətkarları tərəfindən hazırlanmışdır (Şəkil 3).

Şəkil 3. Döyüş baltaları

Hücumda və müdafiədə istifadə olunmuş təbərzin baltaların arxa hissələrində düzəldilmiş çıxıqlar döyüş zamanı silahın əlavə zərbə gücü və imkanlarını artırmaqla yanaşı, həm də silaha əlavə görkəm və yaraşlıq da verirdi. Bu çıxıqların Ön Asiya baltalarından götürülməsi faktı təsdiq olunmuşdur. Bu fakt isə qədimdə Azərbaycan sənətkarlarının Ön Asiyanın metallurgiya mərkəzləri ilə sıx əlaqəsindən xəbər verir.

Həm hücum, həm də müdafiə silahı hesab edilən təbərzin baltalar dörd mühüm qrupa bölünür:

- küp hissələrində iti və baltanın ölçüsünə müvafiq bir neçə ədəd çıxıntılı olan təbərzin baltalar;
- iki ağıza malik təbərzin baltalar;
- dairəvi, oval, aypara formalı ağızları və saya, düyməvari çıxıqları olan küplü, üzəriləri qabarıq naxışlarla naxışlanmış baltalar;
- simmetriyalı, uzun tiyə hissələri olan təbərzin baltalar.

Döyüş baltalarının bütün nümunələrinə Azərbaycanın Gəncə, Qazax, Göygöl, Şuşa, Xankəndi, Talış bölgəsi, Şabran, Daşkəsən və s. ərazilərində rast gəlinmişdir [8, s.64-73]. Bəzən təsadüfən tapılan baltalara da rast gəlmək mümkündür. Qazaxda, Damcılı yaxınlığında tapılan döyüş baltası təsadüfi tapıntıdır. Digər arxeoloji materiallara, xüsusilə də silah növlərinə nisbətə çox az tapılmasının səbəbi onunla izah olunur ki, bu döyüş baltalarından hər kəs istifadə edə bilmirdi. Qalxanı, zirehli geyimi parçalaya bilən bu döyüş baltaları ağırçəkili, qol gücü daha çox olan döyüşçülərin əvəzolunmaz silahı sayılırdı. Məhz kütləvi silah olmadığı üçün də çox güman ki, metal ustaları və silahsızlar tərəfindən az

istehsal olunmuşdur. Lakin arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan təbəzrin baltalar bu silah növünün forma, məzmun və işlədilmə funksiyası baxımından kifayət qədər informasiya verir.

Əksər hallarda kişi qəbirlərindən aşkarlanan bəzi bıçaqların formalarına görə müdafiə silahı kimi istifadə edilməsini mümkünsüz sayan C.Ə.Xəlilov onları yalnız məişətdə işlədilən əşyaların sırasına daxil edir. Tədqiqatçı qeyd edir ki, belə bıçaqların döyüş və savaşa vaxtı deyil, yalnız kəsmək və lazım gəldikdə heyvanların dərisini soymaq üçün işlədildikləri şübhəsizdir [1, s.92]. Gədəbəy rayonu, Tovuzçay, Zəyəmçay, Şəmkirçay hövzələri ilə yanaşı, belə bıçaqlar Göyçə gölü ətrafından, Zəngəzur ətrafındakı nekropollardan Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid avadanlıqla birlikdə tapılmışdır [1, s.92]. S.M.Qazıyevə görə, ucu şiş olan iri bıçaqlardan mizraq və xəncər kimi də istifadə edilmişdir [4, s.11].

Antik dövrdə isə daha çox qədim alban tayfalarının müdafiə silahları haqqında dolğun informasiya mövcuddur. Həm arxeoloji qazıntılardan əldə edilən artefaktlar, həm də qədim dövr müəlliflərinin verdiyi məlumatlar qədim albanların müdafiə silahları haqqında bizdə geniş təsəvvür yaradır.

Strabon qeyd edir ki, silahlanma səviyyəsinə görə albanlar iberlərdən geri qalmırmışla "...albanlar iberlər kimi, piyada və atlı, yüngül silahlı və zirehli paltarda vuruşurlar". Alban hərbi geyimi əsas etibarilə zirehli örtük, papaq və qalxandan ibarət idi. Zirehli örtük bədənin bütün yuxarı hissəsini örtürdü. Bu örtüklər hissə-hissə qalın dəri üzərinə bərkidilmiş dəmir parçalarından ibarət idi və bütünlüklə pullu balıq dərisini xatırladırdı [9]. Adətən, belə zirehli geyimin altından gödəkqollu qalın köynəklər geyirdilər. Belə geyim alban döyüşçüsünün müdafiə silahı idi. Albanlar belə zirehli geyimi müharibə zamanı öz atlarına da geydirirdilər. Strabon həm də piyada qoşundan və süvarilərdən bəhs edir. Albanlarda "...nizəatanlar və oxatanlar vardır; geyimləri zirehli, qalxanları uzun və dördküncdür, başlarına heyvan dərisindən hazırlanmış papaq qoyurlar..." [9].

Alban sənətkarları metal üzərində işləmək və ona müxtəlif bəzəklər vurmaqda da çox mahir idilər. Buna qalın dəridən düzəldilmiş, üstü bəzəkli dəmir hissəciklərlə örtülmüş dairəvi qalxanlar və dəmir hissəciklərindən bərkidilmiş papaqlar aid edilir. Antik dövrün əsas müdafiə silahlarından biri də zireh idi. Strabonun qeyd etdiyinə görə, qədim Qafqaz Albaniyasının döyüşçülərində zireh-toraks da olmuşdur [9]. Qazıntılar zamanı hələlik tam salamat qalan zireh tapılmamışdır, bu qoruyucu geyimin ancaq ayrı-ayrı qalıqlarına rast gəlinir. Məsələn, qəbirlərin birində üç mindən artıq daş muncuq aşkar edilmişdir. Güman edilir ki, muncuq dənələri zireh rolunu oynayan dəri geyimə tikilmişdir. Eyni sözlər çox sayda aşkar edilmiş tunc düymələrə də aiddir. Qəbirlərin birindən döyüşçünün qoruyucu metal geyiminin, o cümlədən dəmir zirehin hissələri tapılmışdır. Tapıntılarla əlaqədar olaraq, "heyvan dərisi geymiş" alban döyüşçüləri haqqında Plutarxın verdiyi məlumat yada düşür. Strabon qeyd edir ki, aşılammamış öküz dərisindən zireh başqa xalqlarda da olmuşdur [9].

Ağsuda Nüydi düzü adlanan ərazidə 2 sayılı torpaq qəbirdə arxeoloji qazıntılar zamanı alban döyüşçüsünə aid dəbilqə aşkarlanmışdır ki, bu da zirehin bir hissəsini təşkil edirdi [10, s.71]. Yaxşı qalmış tunc dəbilqənin yuxarı hissəsi enlənən içiboş borucuqla qurtarır, bu borucuq, ehtimal ki, lələklər, at qılı və digər fərqlənmə nişanları taxmaq üçündür. Tunc dəbilqə sifəti yanlardan örtmək üçün iki enli qulaqcıqdan ibarət metal təbəqədən düzəldilmiş, onun kənarları isə xüsusi işlənərək möhkəmləndirilmişdir. Öyrənilən dövrdə bir çox xalqlarda dəbilqələr vardı. Torpaq qəbirdə bilavasitə kompleks material ilə birlikdə tapılmış tunc dəbilqənin alban sərkərdələrindən birinə məxsus olması ehtimal edilir [11, s.8-9]. Albaniya ərazisində indiyə qədər, demək olar ki, bütöv tapılmış yeganə tunc dəbilqənin analoji nümunəsinə Uzunboylar nekropolunda tapılan tunc dəbilqə hissələrini misal göstərmək olar. Albaniyada metal dəbilqə istehsalına gəlincə, onlar kütləvi şəkildə deyil, sərkərdə və ya müəyyən rütbəli şəxslər üçün hazırlanırdı. Arxeoloji qazıntılardan metal dəbilqə və başqa zirehlərin az tapılması da bununla əlaqədardır.

Müxtəlif hücum silahlarının bilavasitə Qafqaz Albaniyası ərazisində istehsal edilməsi artıq məlumdur. Lakin bununla yanaşı, döyüşlər zamanı dövrün sərkərdə və qoşun başçılarının müdafiə məqsədilə istifadəsi üçün metal zirehlərin hazırlanmasını da ehtimal etmək olar.

Ulu əcdadlarımız qonşu tayfa və xalqlara nisbətə silah nümunələrinin ən mükəmməl variantlarını hazırlamaqla metal işləmə sənətində və xüsusilə silah istehsalında xeyli nailiyyətlər qazanmış və döyüşlər zamanı bu silahlardan bacarıqla istifadə etmişlər. Əsasən, qəbir abidələrindən, qismən də

yaşayış yerlərindən tapılan silah nümunələri, həm də xalqımızın etnik və mədəni mənşəyi haqqında konkret elmi mülahizələri ortaya qoyur.

Nəticə

Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən artefaktların böyük bir qrupunu təmsil edən silah nümunələri həmin dövrün döyüş texnikası haqqında təsəvvür yaradır. Tunc dövrünün ayrı-ayrı mərhələlərində və Antik dövrdə cəmiyyət həyatında sinfi bərabərsizlik, tayfalararası ziddiyyətlər, dövlət qurumlarının və sonra isə dövlətlərin siyasi çəkişmələri silah istehsalına tələbatı artırır. Sənətkarlıqda ayrıca yer tutan silahsızlıq qədim və antik cəmiyyət həyatında və təsərrüfatında mühüm əhəmiyyətə malik idi. Mahir ustaların cəlb olunduğu kütləvi istehsal edilən silahlara tələbat onların çeşidini artırır və formalarını təkmilləşdirirdi. Silahların xüsusi bir qrupu olan müdafiə silahları da döyüşçülərin döyüş zamanı ehtiyac duyduqları bir ləvazimat idi və daha yaxşı müdafiə daha yaxşı hücumla həvəsləndirirdi. Tədqiq etdiyimiz dövrdə də müdafiə silahları ən ibtidai formalarını təkmilləşdirərək təxminən iki min il ərzində mükəmməlləşmiş və daha çox hərbi ləvazimat rolunu oynamağa başlamışdır. İlk orta əsrlərdən müdafiə silahlarının ən təkmil formaları meydana gəlməyə başladı. Bu isə onunla izah olunurdu ki, hücum silahları təkmilləşdikcə müdafiə silahları da bunun qarşısında davam gətirməli idi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Xəlilov, C.Ə. Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri / C.Ə. Xəlilov. – Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, – 1959. – 172 s.
2. Nagel, V. Qalakənd / V.Nagel, Y.Ştrommenger. – Bakı: Diplomat, –1999. – 223 s.
3. Müseyibli, N.Ə. Zəyəmçay nekropolu / N.Ə.Müseyibli, Ş.N.Nəcəfov. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2019. – 424 s.
4. Qazıyev, S.M. Mingəçevirdən tapılmış bəzi silahlardan // AMM, – 1951. №2, – s. 5-30.
5. Османов, Ф.Л. Орудия производства из раскопок Нюди // Изв. АН Аз. ССР, серия истории, философии, права, – 1984. №1, – с. 66-74.
6. Qazıyev, S.M. Qazax və Ağstafa rayonlarındakı arxeoloji və tarixi abidələr haqqında (1957-ci il) // AMM, –1962. № 4, – s.140-170.
7. Aslanov, Q.Q. Azərbaycanın tunc təbərzin baltaları (son tunc-ilk dəmir dövrü) / Q.Q.Aslanov. – Bakı: Elm, – 1982. – 68 s.
8. Махмудов, Ф.Р. О бронзовых топорах Талыша // – Баку: МКА (Материальная культура Азербайджана). –1973. том 7, – с. 64-73.
9. Страбон. География в 17 книгах / Пер. и прим. Г.А.Стратановского. – Москва: Наука, – 1964. – 944 с.
10. Османов, Ф.Л. Бронзовый шлем, найденный в Ахсуинском районе Азербайджанской ССР // ДАН Азерб. ССР, – 1972. т. XXVIII, №1, – с. 71-75.
11. Osmanov, F.L. Ağsu ərazisində arxeoloji tədqiqatlar / F.L.Osmanov – Bakı: Adiloğlu, – 2006. – 164 s.

Аннотация

Защитное оружие древних жителей Азербайджана Шамиль Наджафов

Некоторые образцы оружия из погребальных памятников Азербайджана эпохи бронзы и раннего железа и античного периода дают обширные сведения об уровне металлопроизводства в быту древних насельников изучаемого периода, о боевом искусстве, боевых навыках жителей. Одно из основных мест среди инвентаря, выявленного из древних поселений и некрополей при археологических раскопках, занимают оружие. В статье сообщаются о защитном оружии, выявленном при археологических раскопках Азербайджана их типах, видах и функциональном использовании.

Ключевые слова: Бронзовый век, Античная эпоха, Кавказская Албания, защитное оружие, щиты, боевые топоры.

Abstract

Defensive weapons of the ancient residents of Azerbaijan

Shamil Najafov

Some of the weapon samples obtained from the Bronze and Iron Age and Antique period gravestones provide us with information about the level of metal production in the lives of ancient residents, military art, and the fighting ability of civilians. Weapons occupy one of the main places among the goods obtained from ancient settlements and graveyards during archaeological excavations. The article deals with the defensive weapons found during the archeological excavations mainly from the Azerbaijan, their types, kinds and functions.

Keywords: Bronze Age, Antique period, Caucasian Albania, defensive weapons, shields, battle-axes.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 06.04.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 19.04.2021

Çapa qəbul edilmişdir: 06.05.2021

UOT 930.1

**UYDURMA İDEOLOGİYA NAMİNƏ YAZILAN SAXTA TARİX:
QARABAĞ REGIONUNUN TARİXİ ERMƏNİSTAN TARİXŞÜNASLIĞINDA****Vüqar Hacıyev***AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu*

E-mail: vuqar.73@mail.ru

Xülasə. Həm Azərbaycan, həm də erməni tarixşünaslığında Qarabağ mövzusunda geniş yer verilmişdir. Heç bir tarixi həqiqətə əsaslanmayan, uydurma “Böyük Ermənistan” ideologiyasına xidmət edən kitablar çap etmiş erməni tarixçilərindən fərqli olaraq, Azərbaycan tarixçiləri bu mövzuya hər zaman obyektiv yanaşmış və bir sıra tutarlı əsərlər yazmışlar. Məqalədə məqsəd həmin kitablardan bəzilərini təhlil etməklə həqiqəti üzə çıxarmaq və onların ümumi mahiyyətini açıb göstərməkdir.

Açar sözlər: Qarabağ, ermənilər, tarix, saxtalaşdırma, ideologiya.

Giriş

Qarabağ Azərbaycanın əzəli, ayrılmaz ərazisidir. Bunu tarixi, arxeoloji, etnoqrafik faktlara əsasən tarixi gerçəkliklərə, tarix elminə obyektiv yanaşan bütün rus, gürcü, azərbaycanlı, avropalı, hətta erməni tarixçiləri də öz əsərlərində təsdiq etmişdir. Təəssüf ki, obyektivlikdən xeyli uzaq bir çox erməni tarixçiləri V–VII əsrlərdə Favistos Buzandt, Moisey Xorenlinin yazdığı ermənilərin tarixi haqqında nəğillər əsasında (Aşxaratsuys) özlərinə “gerçək” tarix yaratmışlar. Cənubi Qafqazı da əhatə edən “qədim” və ya “Böyük Ermənistan” dövlətinin mövcudluğunu, Qarabağın isə həmin dövlətin bir vilayəti olduğunu iddia edən erməni tarixçiləri ermənilərin tarixən ayrı-ayrı dövlətlərin ərazilərində kiçik tayfalar şəklində yaşadıklarını inkar etməyə çalışırlar.

XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaza köçürülən, XX əsrin əvvəllərində isə havadarlarının dəstəyi ilə ilk dəfə özlərinə “dövlət” quran ermənilər zaman-zaman bu ərazilərdəki, demək olar ki, bütün xalqlara aid toponimləri (yer adlarını), tarixi abidələri heç bir maddi, mənəvi və etimoloji əsas olmadan özününkiləşdirməyə cəhd göstərdilər. Bu siyasətin arxasında bir məqsəd dururdu – əsrlərdən bəri erməni tarixçiləri və siyasi ideoloqları tərəfindən ortaya atılan uydurma “Böyük Ermənistan” ideyasını reallaşdırmaq. Dağlıq Qarabağın işğalı isə bu ideologiyanın əsas tərkib hissələrindən idi.

XX əsrin əvvəllərindən başlanan bu ideologiya əsrin sonlarında daha geniş vüsət almağa başladı. Belə ki, 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində ermənilərin Dağlıq Qarabağda guya Azərbaycan dövləti və xalqı tərəfindən aparılan anti-erməni siyasətini və xalqların öz müqəddəratını təyin etmə prinsipini əsas tutaraq yerli azərbaycanlılara və burada yaşayan digər millətlərin nümayəndələrinə qarşı başladığı “azadlıq hərəkatı” iki dövlət arasında böyük münaqişəyə və hətta müharibəyə çevrildi. Qeyd etmək lazımdır ki, erməni tarixçiləri əgər sovet dövründə, yəni 80-ci illərin sonlarına qədər yazdıqları kitab və məqalələrdə guya Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılar tərəfindən anti-erməni siyasətinin aparıldığını arqument gətirərək bu torpaqların işğalı üçün ideoloji zəmin yaradırdırlarsa, işğaldan sonra buna haqq qazandırmağa çalışırdılar və bu hal bu günədək davam edir.

Bu kitabların bir çoxunun adlarına diqqət yetirərkən onların ilk baxışdan Dağlıq Qarabağ probleminin həlli naminə yazıldığını düşünmək olar. Halbuki, erməni müəlliflər Dağlıq Qarabağ probleminin həlli deyərək, bu məsələnin özlərinin xeyrinə həll olunmasını nəzərdə tuturdular. Bu məqalənin məqsədi erməni alimləri tərəfindən tarix elmi üçün deyil, ideologiya naminə yazılmış həmin “əsərlərin” bir neçəsini təhlil etmək, onların əsl mahiyyətini açıb göstərməkdir.

1989-cu ildə Yerevanda Y.Barseqovun “Öz müqəddəratını təyin etmə hüququ–millətlərarası problemin həllinin demokratik əsasıdır: Dağlıq Qarabağ probleminə dair” kitabı çapdan çıxmışdır [3]. Kitabın annotasiyasında bildirilir ki, “Y.Barseqovun kitabı dövlətimizin beynəlxalq hüquq və milli siyasəti nöqtəyi-nəzərindən Arsak düyününün əsas aspektlərinə dair bütün vacib dəlilləri elmi cəhətdən təhlil etmək, onun ədalətli və demokratik baxımdan açılmasını əsaslandırmaq və optimallaşdırmaq üçün

ilk cəhd hesab olunur”. Kitabın məzmunu aşağıdakılardan ibarətdir: 1. Dövlət sərhədlərinin əhalinin iradəsi ilə müəyyənləşdirilməsi – xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi Lenin konsepsiyasının əsas məsələsidir. 2. Xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi – beynəlxalq hüququn imperativ normasıdır. 3. Konstitusiya böhranı, yoxsa hüquqi savadsızlıq? (Xalqın öz müqəddəratını təyin etmə hüququ və dövlətin ərazi bütövlüyü prinsipi arasındakı münasibətlərə dair). 4. Öz müqəddəratını təyin etmənin “İqtisadi mümkünsüzlüyü” – siyasi bəhanədir. 5. Öz müqəddəratını təyin etmə – xalqlar və dövlətlər arasında sülh və dostluq münasibətləri amilidir. 6. Beynəlxalq münasibətlərdə nəyi yenidən qurmaq lazımdır? 7. Öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi əsasında kompromis formalarının institusional axtarışında.

Kitabın adından və məzmunundan da göründüyü kimi, Y.Barseqov Dağlıq Qarabağ problemi məsələsində xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi və sərhədlərin xalqın iradəsi ilə müəyyənləşdirilməsi barədə beynəlxalq hüququn prinsiplərini önə çəkməklə ermənilərin gələcəkdə bu torpaqları işğal etməsi üçün ideoloji zəmin hazırlayır. Halbuki, beynəlxalq hüququn prinsiplərinə görə hər hansı bir xalqın başqa bir dövlətin ərazisində öz müqəddəratını təyin etmək hüququ yoxdur. Bu halda müəllif yalnız beynəlxalq hüququn “Xalqların dinc və yanaşı yaşaması” prinsipini önə çəkməli idi. Kitabın heç bir bölməsində bu barədə bəhs edilmir.

Qarabağ məsələsinə dair 1989-cu ildə çap olunmuş kitablardan biri də S.Xurşudyanın “Həqiqət-tarix elminin vahid kriteriyasıdır: Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı olaraq Azərbaycanda genişlənən antierməni kompaniyasının yeni mərhələsinin səbəb və məqsədləri” adlı kitabıdır [4]. Kitabın müəllifi guya həqiqətləri yazdığını bildirsə də, əslində, onun yalan və uydurma olmasını kitabın həm bölmələrini adı, həm də ümumi məzmunu aydın şəkildə göstərir. Məsələn, kitabın ilk iki bölməsi belə adlanır: “Azərbaycanda genişlənən antierməni kompaniyasının yeni mərhələsinin səbəbləri hansılardır?” və “Dağlıq Qarabağ 1918–1920-ci illərdə Müsavat Azərbaycanının tərkibində olmamışdır”. Halbuki, müəllifin yazdığının əksinə olaraq, Azərbaycanda heç zaman antierməni kompaniyasının nə ilk, nə də yeni mərhələsi olmamışdır. Əksinə, ermənilər həm ilk məskunlaşdığı torpaqlardakı xalqlara xəyanət etmiş, həm də Cənubi Qafqaza, o cümlədən Qarabağa köçürüldükdən sonra yerli türk və digər xalqlara qarşı daim düşmənçilik mövqeyində olmuş, onları dəfələrlə deportasiya, terror və soyqırımlara məruz qoymuşdur. İlk iki bölmənin adından da göründüyü kimi, müəllifin məqsədi digər erməni tarixçi və siyasətçiləri kimi millətlərarası ədavəti qızıqdırmaq, uzun illərdən bəri aparılan saxta “Böyük Ermənistan” ideologiyasını gücləndirməkdir.

Erməni tarixçiləri tərəfindən 1990-cı illərdə də Qarabağ mövzusunda həsr edilmiş bir çox qərəzli kitablar çap edilmişdir. Bunlardan biri V.Arutunyanın “Dağlıq Qarabağdakı hadisələr: Xronika” adlı kitabıdır [1]. 6 hissədən ibarət kitab Dağlıq Qarabağdakı hadisələr haqqında sənədli oçerk xarakteri daşıyır. Təbii ki, V.Arutunyan problemə obyektiv deyil, sırf erməni mövqeyindən yanaşır. O, problemin tarixindən danışarkən 1988-ci il Sumqayıt hadisələrini qabardır. Halbuki, o, həmin hadisələrin ermənilərin özləri tərəfindən törədildiyindən xəbərsiz deyil. Məlumdur ki, məsələnin kökündə və mahiyyətində ermənilərin, onların havadarlarının məkrli niyyətləri, qarşıya qoyulmuş uydurma planların gerçəkləşdirilməsi dururdu. Belə ki, həm Arutunyan, həm də digər erməni tarixçi və siyasətçiləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanmasına səbəb kimi Sumqayıt hadisələrini göstərir. Halbuki, bir ölkənin hansısa bir əyalətində iki xalqın nümayəndələri arasında baş vermiş toqquşma, başqa bir ölkənin ərazisində yaşayan həmin xalqın nümayəndələrinin son nəfərinə qədər nəinki silah, terror, hətta siyasi yolla belə deportasiya edilməsinə, üstəlik də o ölkənin bu məsələyə aidiyyəti olmayan digər bir bölgəsinin işğalına əsas vermir. Belə ki, bu arqument özünü təkzibdən başqa bir şey deyildir.

1991-ci ildə Qarabağ mövzusunda nəşr olunan kitablardan biri Q.Balyanın “Dağlıq Qarabağ və İttifaqdakı milli münaqişələr insan haqları işığında” adlı kitabıdır [2].

Yeddi hissədən və ayrı-ayrı bölmələrdən ibarət olan bu kitab da mövzu baxımından öz qərəzliliyi ilə digər erməni müəlliflərinin kitablarından fərqlənir, faktlar təhrif olunur, baş verən hadisələr birtərəfli və hətta əksinə təqdim olunur. Bunları kitabdakı hissə və bölmələrin adından da aydın görmək mümkündür. Təbii ki, bir məqalədə bütün bölmələrin təhlili mümkün olmadığından, bizim üçün maraqlı

olan və diqqəti cəlb edən bölmələrin adlarını qeyd edib, onların ümumi şərhini vermək məqsəduyğun sayılır. Bunlar aşağıdakılardır:

I. Giriş və məsələnin əvvəlki dövrü. II. Azərbaycan SSR-də erməni azlığı: a. Qısa tarixi öçerk; b. Azərbaycan SSR-də insan haqlarının pozulması; III. Dağlıq Qarabağda, Ermənistanda və Azərbaycanda iğtişaşlar: a. Kütləvi etirazlar – ilk aylar; b. Sumqayıtda qırğınlar və onların gizlədilməsi: 1) Azərbaycandakı ilk qırğın – Sumqayıt. 2) Sumqayıtdakı bağlı məhkəmələr; c. Azərbaycandakı ikinci qırğın – Kirovabad; IV. Azərbaycanda aqressiyanın güclənməsi: iqtisadi blokada və qarışıqlıq, nəticədə Bakıda antierməni talanlarının baş verməsi: a. Bakıdan ermənilərin köçürülməsi kompaniyası; b. Ermənistan Azərbaycan tərəfindən təşkil olunmuş blokada şəraitində; c. Moskva Dağlıq Qarabağı erməni azlığının iradəsinə zidd olaraq Azərbaycanın nəzarətinə qaytarır; d. Azərbaycandakı üçüncü qırğın – Bakı...; Dördüncü qırğın – Dağlıq Qarabağda; V. Milli münaqişələr SSRİ-də demokratikləşdirmə prosesinə təhlükə yaradır: a. Dağlıq Qarabağda kritik vəziyyət; b. Sovet ordusu ilk dəfə hərbi əməliyyatlarda iştirak edir; VI. İttifaqdakı milli münaqişələr – öz müqəddəratını təyin etmə və Dağlıq Qarabağ: a. Öz müqəddəratını təyin etmə və ərazi bütövlüyü və s.

Göründüyü kimi, müəllif insan haqları deyərək, bunu yalnız erməni xalqına aid edir, milli münaqişələrdən, qırğınlardan danışarkən guya bütün bunların yalnız Azərbaycanda və erməni xalqına qarşı törədildiyini bildirir. Ermənistana gəlincə, nəinki əsrin əvvəllərindən bəri, hətta sözügedən dövrdə belə, burada yaşayan türk-müsəlman xalqına qarşı törədilən vəhşiliklərdən bir kəlmə də yazmır. O dövrdə Dağlıq Qarabağdakı kritik vəziyyətdən, orada baş verən hadisələrdən, guya ermənilərə qarşı törədilən əməllərdən bəhs edən Q.Balyan, təbii ki, bu hadisələrin ermənilərin özləri tərəfindən gələcəkdə öz məkrli planlarını həyata keçirmək üçün təxribat məqsədilə törədildiyini dəqiq bilir. Əks halda, azərbaycanlıların əsrlərdə yaşadıkları öz əzəli torpaqlarında hansısa təxribatlara əl atmaqla, buradakı vəziyyəti ağırlaşdırmaqda heç bir marağı ola bilməzdi.

1990-cı ildə erməni tarixçisi P.Muradyanın “Tarix – nəsillərin yaddaşdır: Dağlıq Qarabağ tarixinin problemləri” adlı kitabı çap edilmişdir [7].

Kitabda annotasiyasında bildirilir ki, müəllif öz kitabında Qafqaz Albaniyasının və Arşakın (Dağlıq Qarabağın) etnik, siyasi və mədəni tarixinin daha aktual məsələlərini gözdən keçirmişdir. Xeyli ilkin mənbələr araşdırılmışdır ki, bunlar da Azərbaycan müəllifləri tərəfindən Arşakın qədim dövrlərdən XIX əsrin birinci yarısına qədərki tarixini saxtalaşdırmaq məqsədilə qəsdən yol verilən bir sıra mühüm təhrifləri üzə çıxarmışdır.

Kitab aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir: Bəsit yanaşma etnik problemlərin aydınlaşdırılmasına mane olur; Qafqaz Albaniyasının öyrənilməsinə dair: (F.Məmmədovanın “Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası” (e.ə. III əsr – b.e. VIII əsri) kitabı haqqında); Qafqaz Albaniyasının əsl və uydurma ədəbiyyatı haqqında; Dağlıq Qarabağ qədim dövrlərdən 1917-ci ilədək; Ermənilər Azərbaycan alimlərinin məhkəməsi qarşısında; “Səyahətlər” necə nəşr olunmuşdur; Qat-qat əvəzi kimdən çıxmalı?; Daha bir “alban tarixçisi” aşkar edilmişdir; “Bünyadovçuluğun” sonu görünür. Bölmələrin adlarından kitabın məzmunu aydın görünür. Belə ki, erməni tarixçi bir çox digər erməni tarixçilərini təkrar edərək guya bu ərazidə heç bir Albaniya dövlətinin olmadığını, həmin ərazilərin “Böyük Ermənistan”, Arşakın isə (Yuxarı Qarabağın – V.H.) onun bir əyaləti olduğunu bildirir. Hansı ki, P.Muradyan bir tarixçi kimi, ən azı tanınmış erməni əsilli tarixçi, akademik İ.Orbelinin əsrlərini oxumamış deyil. Akademik Orbeli bildirir ki, XII–XIII əsrlərdə Arşax (Qarabağ) ərazisində Xaçın knyazlığı fəaliyyət göstərmişdir ki, o, “qədim Albaniyanın bir hissəsi olmuşdur” [8]. Beləliklə, erməni alim guya Azərbaycan alimlərinin saxtəkarlıqlarını üzə çıxararkən, əslində, özü saxtəkarlığın ən yüksək zirvəsini fəth etmişdir.

Bu mövzuda yazılan kitablardan biri də A.Karsetsinin “Xalqlar arasındakı münaqişələr və onların aradan qaldırılması yolları: Dağlıq Qarabağ probleminə dair” adlı kitabıdır [5]. Guya xalqlar arasındakı münaqişələrin yaranma səbəblərinə, həmçinin onların aradan qaldırılması yollarına həsr olunan kitabın məzmunu aşağıdakılardan ibarətdir: Xalqlar arasındakı münaqişələrin növləri. Onların meydana çıxma səbəbləri; İslam. Xristian xalqlarına qarşı dini düşmənçiliyin başlanğıcını qoyan Osmanlı xilafəti; Pantürkizm və panislamizm – soyqırımı və qeyri-xristian xalqların əsarət altına salınması siyasəti. 1915–1916-cı illərdə Qərbi Ermənistanda ermənilərin soyqırımı; 1918–1920-ci illərdə Bakıda və

Zaqafqaziyada ermənilərin soyqırımı. Azərbaycanda pantürkizm və panislamizm siyasətinin davam etdirilməsi. Naxçıvan və Qarabağın Ermənistandan zorla qoparılması; Stalinin volyuntarizmi; Panislamizm və pantürkizm doktrinası – milli azlıqların assimilyasının və təqib olunmasının bünövrəsi; Azərbaycan SSR-də bu günümüzdə ermənilərin soyqırımı; Munaqişələrə son qoyulmasının real yolları və xalqlar arasında barışıq və dostluq atmosferinin yaradılması.

Kitabı oxuyarkən, onun xalqlar arasındakı munaqişələrin aradan qaldırılmasına yox, əksinə, qızıqsdırılmasına xidmət edən saxtakarlıq və böhtanlardan ibarət olduğunu görmək mümkündür. Ən “maraqlısı” isə müəllifin kitabda yer alan sonuncu yazıdakı “xalqlar arasında barışıq və dostluq atmosferinin yaradılması” fikridir. 1915–1916-cı və 1918–1920-ci illərdə “Qərbi Ermənistanda”, Bakıda və Zaqafqaziyada ermənilərin soyqırımından danışan A.Karsetsi digər erməni tarixçiləri kimi, 1915–1916-cı illərdə Qərbi Azərbaycan ərazisində (indiki Ermənistan), Türkiyənin Anadolu hissəsində və 1918–1920-ci illərdə isə Qarabağda, paytaxt Bakı şəhərində, Qubada, Şamaxıda, Lənkəranda və digər şəhərlərdə türk-müsəlman əhalisinə qarşı erməni-daşnak silahlıları tərəfindən məqsədli şəkildə həyata keçirilən qırğınları inkar edir, ya da bunu erməni xalqının qırğınlardan müdafiəsi kimi qələmə verir. Halbuki, Azərbaycandan bir nəfər erməni qovulmadığı halda, Ermənistandan bir əsr ərzində azərbaycanlılar 4 dəfə deportasiya edilmişdir: 1905–1907, 1918–1920, 1948–1953 və 1988–1992-ci illərdə.

Odur ki, erməni tarixçi və siyasətçilərinin tarixi nağıllarına qarşı belə bir sual yaranır: Əgər Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda ermənilərə qarşı hansısa düşmənçilik olsaydı, onda ermənilərə qarşı nə üçün bircə dəfə də olsun deportasiya həyata keçirilməyib?

Ermənilərin soyqırımından danışan müəllif kitabın əvvəlindən sonuna qədər heç bir tarixi fakta, sənədə əsaslanmayan fikirləri ilə, əslində, dinlər, xalqlar arasına düşmənçilik toxumu səpir, sonda isə barışıq və dostluq atmosferinin yaradılmasını təklif edir.

Onu da xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, A.Karsetsinin tarixi və siyasi gerçəklikdən uzaq, başqa sözlə, tarixi və siyasi populizm xarakterli bu kitabı özünün qeyd etdiyi kimi, elmi ictimaiyyətə yox, sırf erməni cəmiyyətinin rəğbətini qazanmağa və başqa niyyətlərə hesablanmışdır.

Uzun illər ərzində erməni alim və siyasətçiləri tərəfindən Dağlıq Qarabağın işğalı məqsədilə aparılan ideoloji təbliğat, nəhayət, bu planı həyata keçirmək üçün hərbi müstəviyə keçirildi. Dağlıq Qarabağda əvvəlcə azərbaycanlı əhaliyə qarşı silahlı təxribatlar, qətlər törədən ermənilər daha sonra öz havadarlarının silah və siyasi dəstəyi ilə açıq müharibəyə başladılar. Sonrakı illərdə ermənilər tərəfindən Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı rayonlar işğal edildi, nəticədə 1 milyondan artıq əhali öz yurdlarında qaçqına və köçkünə çevrildi. Ümumilikdə, Azərbaycanın 20 faiz torpağı Ermənistan Respublikası tərəfindən işğal olundu. İşğal olunmuş ərazilərdə yerləşən qədim tarixi, mədəni abidələrin bir hissəsi dağıdıldı, bir hissəsi isə dəyişdirilərək erməniləşdirilməyə məruz qaldı.

Nəticə

Məqalədə erməni müəlliflərinin Qarabağ mövzusunda yazdıqları çoxsaylı kitablardan bir neçəsi təhlil edilmişdir. Saxtakarlıqla dolu olan bu kitablar, ümumilikdə, gerçək tarixin deyil, uydurma ideologiyaya xidmət edən erməni tarixçi və siyasətçilərinin düşüncəsinin məhsuludur. Eyni mövzuya bu qədər həddən artıq müraciət edilməsi, bir-birinin təkrarı olan kitabların, məqalələrin yazılması yalnız bir məqsədə xidmət edir – uydurma “Böyük Ermənistan” ideyasını reallaşdırmaq üçün öz havadar və himayədarlarının həm siyasi, həm də maliyyə dəstəyindən yararlanmaq. Saxta olan hər şey gec-tez puç olmağa məhkumdur. Nağıllar əsasında yaranan tarix elə nağıla da çevriləcəkdir. Azərbaycan dövləti Qarabağın işğalı ilə heç vaxt barışa bilməzdi. Nəhayət, 28 il sonra, 2020-ci ilin payızında şanlı Azərbaycan Ordusunun həyata keçirdiyi 44 günlük uğurlu əks-hücum və antiterror əməliyyatları nəticəsində torpaqlarımız erməni işğalından azad edildi. Artıq, Dağlıq Qarabağda ermənilər nə hərbi, nə də siyasi baxımdan heç bir söz sahibi deyil. Artıq, erməni ideoloqlarının uydurduqları “Böyük Ermənistan” ideyası heç zaman reallaşmayacaq və bunun naminə yazılan bütün kitablar tarixin zibilliyində çürüməyə məhkum olacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Arutyunyan, V. Dağlıq Qarabağdakı hadisələr: Xronika – 1-ci hissə / V.Arutyunyan. – Yerevan: Ermənistan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı, – 1990. – 168 s.
2. Balyan, Q. İttifaqdakı Dağlıq Qarabağ və milli münafişlər İnsan haqları işığında / Q.Balyan – Yerevan: – 1991. – 72 s.
3. Barsegov, Y. Öz müqəddəratını təyinetmə hüququ millətlərarası problemlərin demokratik yolla həllinin əsasıdır: Dağlıq Qarabağ probleminə doğru / Y.Barsegov – Yerevan: Hayastan, – 1989. – 104 s.
4. Xurşudyan, L. Həqiqət tarix elminin yeganə meyarıdır: Dağlıq Qarabağ problemi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanada açılan antierməni kampaniyasının yeni mərhələsinin səbəbləri və hədəfləri / L.Xurşudyan. – Yerevan: YDU nəşriyyatı, – 1989. – 46 s.
5. Karsetsi, A. Xalqlar arasındakı ziddiyyətlər və onları aradan qaldırmaq yolları: Dağlıq Qarabağ probleminə dair / A.Karsetsi – Yerevan: Ayastan, –1990. – 55 s.
6. Muradyan, İ. Şimali Artsaxda qiyam qaldırmaq həqiqətən vacibdir / İ.Muradyan – Yerevan: – 1988. – 2 s.
7. Muradyan, P. Tarix - nəsillərin yaddaşındır: Dağlıq Qarabağ tarixinin problemləri / P.Muradyan – Yerevan: Hayastan, –1990. –160 s.
8. Orbeli, İ. Seçilmiş əsərləri / İ.Orbeli – İrəvan: – 1963. – 358 s.

Аннотация

**Ложная история ради ложной идеологии:
история Карабаха в Армянской историографии
Вугар Гаджиев**

Карабахская тема широко освещена как в азербайджанской, так и в армянской историографии. Азербайджанские историки подошли к этой теме с точки зрения написания истории своей исторической родины и написали несколько объективных работ. Однако армянские историки всегда целенаправленно подходили к этому вопросу. Фактически они написали не основанный на исторической реальности книги, которые служили идеологии так называемой «Великая Армения». Цель данной статьи - проанализировать некоторые из этих книг, раскрыть правду и их общую сущность.

Ключевые слова: Карабах, армяне, история, фальсификация, идеология.

Abstract

**False history for false ideology:
history of Karabakh in Armenian historiography
Vugar Hajiev**

The Karabakh issue is widely covered in both Azerbaijani and Armenian historiography. Azerbaijani historians approached this topic from the point of view of writing the history of their historical homeland and wrote several objective works. However, Armenian historians have always approached this issue for one purpose. In fact, they wrote books that are not based on historical reality that serve the ideology of the so-called “Great Armenia”. The purpose of this article is to analyze some of these books, uncover the real truth and create their overall picture.

Keywords: Karabakh, Armenians, history, falsification, ideology

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 07.04.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 20.04.2021

Çapa qəbul edilmişdir: 07.05.2021

UOT 355/359

VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ QƏTIYYƏTLİ QƏLƏBƏNİN TƏHLİLİ

professor, general-leytenant Heydər Piriyev¹**polkovnik-leytenant Nuran Mahmudov²**¹*Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası*²*Döyüş Hazırlığı və Hərbi Təhsil Baş İdarəsi*

E-mail: mahmudovnuran@outlook.com

Xülasə: Məqalədə ilk növbədə Vətən müharibəsinin tarixlə uzlaşmasından bəhs olunur. Bundan əlavə, İkinci Dünya müharibəsi zamanı regional səviyyədə icra olunmuş “Şliffen Planı” ilə Vətən müharibəsində lokal səviyyədə icra olunan “Dəmir yumruq” əməliyyatının oxşar cəhətləri araşdırılır. 44 gün davam edən Vətən müharibəsində Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin qazandığı qətiyyətli qələbənin taktiki, əməliyyat və strateji səviyyədə analizi aparılır. Məqalədə hər iki əməliyyatın icrası zamanı taktiki, əməliyyat və strateji səviyyələrə əsaslanan oxşar nümunələr təsvir edilir. Məqalədə müasir müharibənin yeni metodlardan istifadə etməklə qələbənin əldə olunması öz əksini tapır.

Açar sözlər: Qarabağ, müharibə, taktiki, əməliyyat, strateji, qətiyyətli qələbə, müasir müharibə.

Giriş

Bəzən tarix təkrarlanır, bəzən də biz tarixdən dərs alırıq. Vətən müharibəsində Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri (Azərbaycan Respublikası SQ) artıq təkrarlanan tarixdən dərs çıxarmışdı. 30 ilə yaxın bir vaxtda öz potensialını inkişaf etdirən Azərbaycan Respublikası SQ artıq 1990-cı illərdəki ordu deyildi. Son illər Azərbaycan Respublikası SQ öz peşəkarlıq səviyyəsi ilə Qafqazın ən güclü ordusu statusunu qazanmışdır ki, Vətən müharibəsi bunun əyani sübutu oldu. Azərbaycan Respublikası SQ XXI əsrdə ənənəvi müharibə metodlarına zərbə vuraraq, müasir müharibənin aparılma qaydasını dünya hərbi kitablarına “qızıl” hərflərlə yazdırdı.

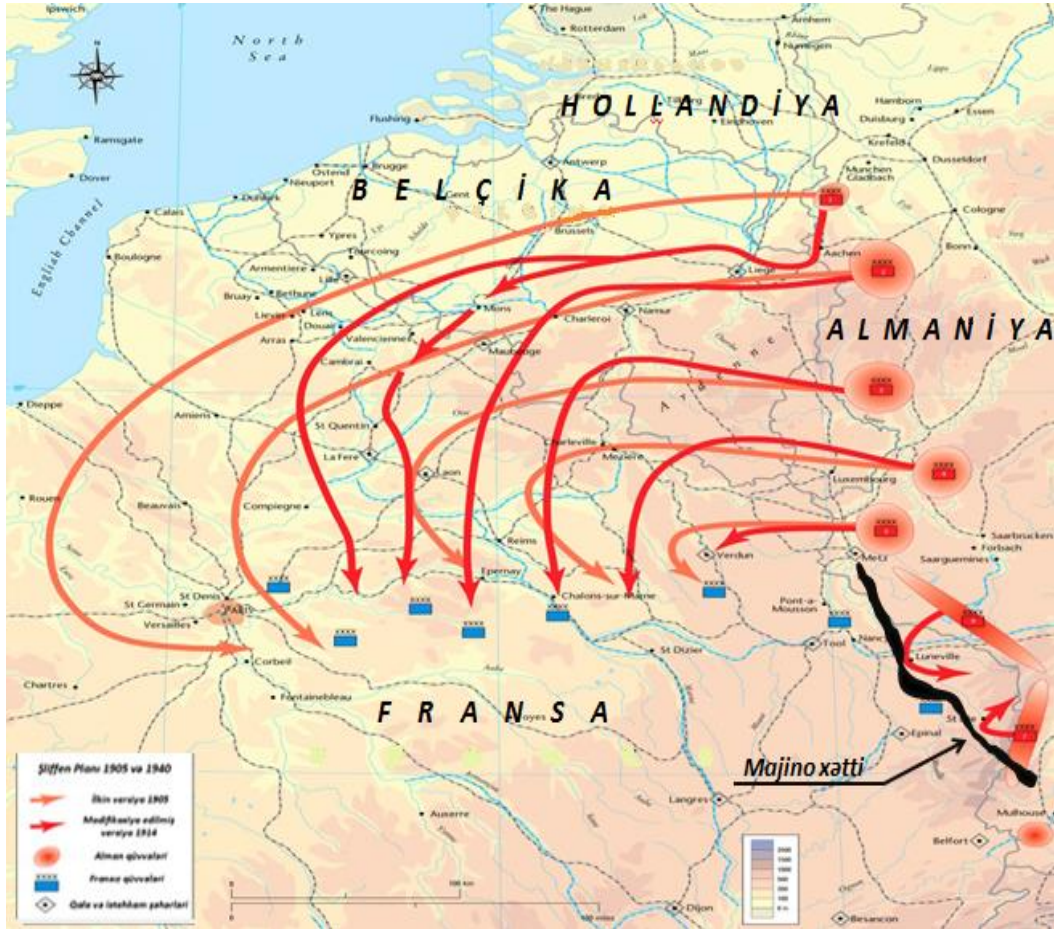
Vətən müharibəsində dronların və pilotsuz uçuş aparatlarının nizami orduya qarşı istifadəsi, artilneriya bölmələri ilə koordinasiyanın yeni metodlarla tətbiqi, piyada bölmələrin və xüsusi təyinatlı qüvvələrin döyüş meydanında fəaliyyətinin müasir müharibələrdə necə aparılması suallarına tam cavab verdi.

“Dəmir yumruq” əməliyyatı öz unikalığı ilə digər əməliyyatlardan seçilir. Bu əməliyyatın bəzi məqamları tarixdən bizə məlum olan “Şliffen Planı” ilə oxşarlıq təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, “Dəmir yumruq” əməliyyatı lokal səviyyədə, “Şliffen Planı” isə regional səviyyədə icra olunub. Bu səbəbdən də “Dəmir yumruq” əməliyyatı “Şliffen Planı”na oxşar olmasına baxmayaraq, geniş diapazonu əhatə etmir. Müasir müharibənin elementlərini özündə birləşdirən bu əməliyyat bir çox cəhətlərinə görə digər əməliyyatlardan üstündür. Gələcək müharibələrin məcrasını dəyişdirən bu əməliyyat artıq hərbi tarixi kitablarda öz əksini tapmışdır. Məqalənin hazırlanmasında tarixi müqayisəli təhlil metodundan istifadə edilmişdir.

Vətən müharibəsinin tarixlə uzlaşması

Məqalənin giriş hissəsində qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan Respublikası SQ-nin 27 sentyabr 2020-ci il tarixində başlanan “Dəmir yumruq” adlanan əks-hücum əməliyyatına nəzər salsaq, 1905-ci ildə Almanyanın Baş Qərargah rəisi Field Marshal Alfred von Şliffen tərəfindən planlaşdırılmış, lakin 1939-cu ildə kiçik dəyişikliklər edilərək icra olunan “Şliffen planı” ilə oxşar cəhətlərin olduğunu görürük [1]. Belə ki, Majino xəttində o dövr üçün yüksək istehkam işləri aparan və bununla qoşunların keçilməsini imkansız edən Fransa Ordusu Almanyanın Fransaya hər hansı bir hücumunun məğlubiyyətlə nəticələnməsinə inanırdı. Lakin Alman Ordusu Majino xəttini yarmadan şimaldan (Belçika və Hollandiya üzərindən) keçməklə Fransaya hücum etdi və Majino xətti boyu müdafiədə duran Fransa

Ordusuna arxadan zərbə endirərək 46 gün ərzində qətiyyətli qələbəyə nail oldu [2] (Şəkil 1). Təbii ki, “Şliffen planı”nın həyata keçirilməsi zamanı risk amilləri də mövcud idi. Belə risk amillərindən birincisi - hücum istiqamətinin Hollandiya və Belçikadan keçməsi nəticəsində təminat xəttinin uzanması idi. Bu isə öz növbəsində təminat baxımından bir çox problemlərin ortaya çıxmasına səbəb olurdu. İkinci risk amili isə Majino xəttinin önündə duran alman qüvvələrinin sayca az olması idi. “Şliffen planı”nın səmərəli həyata keçirilməsi üçün Almaniya tərəfi qüvvələrin böyük bir qismini hücum istiqamətinə göndərmək məcburiyyətində idi. Bu isə Fransa ilə təmas xəttində olan birliklərin sayının azalması və ehtiyat qüvvələrin olmaması ilə müşayiət olunurdu. Bu baxımdan Fransa tərəfindən hər hansı bir hücumun qarşısını ala biləcək qüvvələrin olmamasını ikinci risk amili kimi qiymətləndirmək olar.

Şəkil 1. Şliffen planı [3]

27 sentyabr tarixində başlanılan “Dəmir yumruq” əməliyyatının yuxarıda qeyd olunan əməliyyatla eynilik təşkil etdiyi məqamlar çoxdur. 30 il ərzində hazırlanmış “Ohanyan” müdafiə xətti öz əzəməti ilə Ermənistan Azərbaycan Respublikası SQ tərəfindən baş verə biləcək hər hansı bir hücumu dəf edəcəyini düşünürdü. Sözügedən istehkam xəttinin getdikcə gücləndirilməsi bu xəttin keçilməsini və cəbhə xəttinin yarılmasını Azərbaycan Respublikası SQ üçün çətinləşdirirdi. Ermənistan Respublikası Silahlı Qüvvələri (Ermənistan Respublikası SQ) Azərbaycan Respublikası SQ-nin əsas hücum istiqamətini Ağdam istiqamətindən gözlədiyi üçün “Ohanyan” müdafiə xəttinin bu istiqamətini daha da gücləndirmişdi. Bütün bu sadalananlara baxmayaraq, Azərbaycan Respublikası SQ düşməne öz qüvvələrini bir istiqamətdə cəmləşdirməyə imkan verməmək məqsədilə bütün istiqamətlərdən hücum keçdi, əsas hücum istiqamətini isə Ağdam tərəfdən həyata keçirmədi. Azərbaycan Respublikası SQ əsas hücum istiqamətini düşmənin “Axilles Dabanı” olan Füzuli rayonunun cənub hissəsindən həyata keçirdi və nəticədə təmas xəttini bu istiqamətdən yardı. Azərbaycan Respublikası SQ “Ohanyan” müdafiə xəttinin arxasına keçərək 30 il boyunca hazırlanmış müdafiə xəttinin əzəmətini qıraraq düşməni darmadağın etdi (Şəkil 2).

Şəkil 2. “Dəmir yumruq” əməliyyatı [4]

Vətən müharibəsində müasir döyüş taktikasından istifadə etməklə yeni nəsil müharibənin aparılması qələbənin qazanılmasında mühüm rol oynadı. Ermənistan isə bunun tam əksinə, ənənəvi metodlarla 3-cü nəsil müharibəyə uyğun fəaliyyətlər apardı. Nəticədə, güclü ordu arsenalına malik Azərbaycan müasir hərbi elementlərinə əsaslanan uğurlu taktiki gedişlər etməklə qətiyyətli qələbəyə nail oldu.

Vətən müharibəsində qətiyyətli qələbənin təhlili

Qətiyyətli qələbə anlayışı. Karl Von Klauzeviçin “Müharibədə” əsərinin I fəslində qətiyyətli qələbə “düşmənin müqavimətini tam qırmaq və düşməni iradəmizə tabe etməyə məcbur etmək” kimi şərh olunur. Klauzeviçə görə, müharibəni bitirmək üçün qətiyyətli qələbə vacibdir və qətiyyətli qələbə olmazsa müharibə davam edər. Carl von Klauzeviçin düşüncəsinə görə “Müharibədə yalnız bir qətiyyətli qələbə var: bu da sonuncusudu [5].

Sun Tzi, “Müharibə məharəti” əsərində qətiyyətli qələbəni “ağıllı sərkərdə öz iradəsi ilə düşməne diktə edər və onu döyüş meydanında tam olaraq ram edər” kimi şərh edib.

Dünyanın aparıcı strateji mütəfəkkirlərindən biri olan Colin S. Grey-in “*Defining and Achieving Decisive Victory*” (Qətiyyətli qələbənin tərfi və qazanılması) adlı məqaləsində qətiyyətli qələbə nəzəriyyəsinin çoxmənəli olduğunu və bunun taktiki, əməliyyat və strateji səviyyələri əhatə etdiyi bildirilir [6].

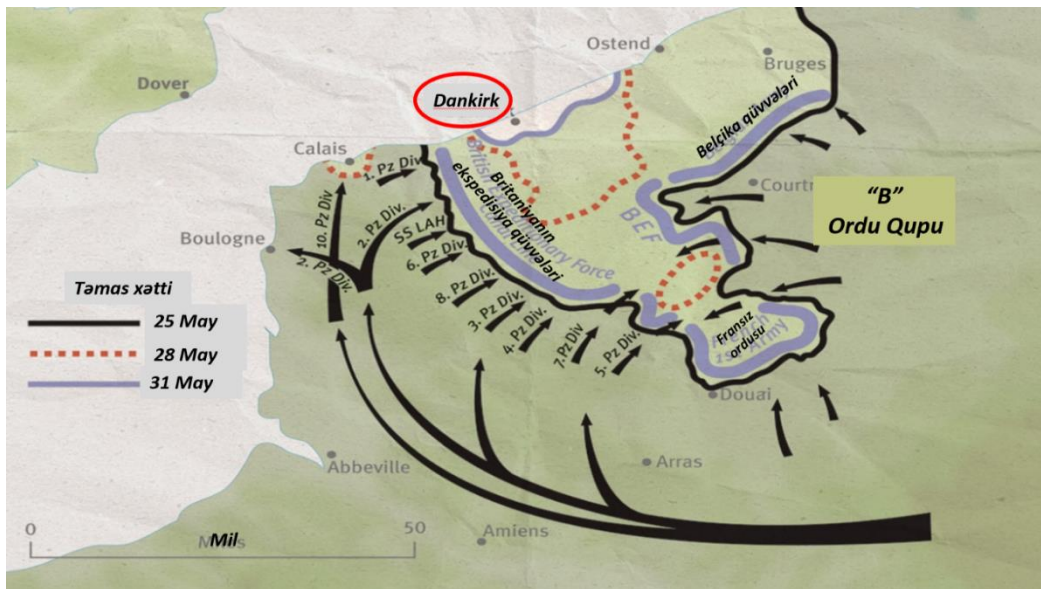
Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən demək olar ki, qətiyyətli qələbə hər üç səviyyədə (taktiki, əməliyyat və strateji) qələbənin əldə olunmasıdır. Göstərilən bu qələbə zənciri demək olar ki, bütün müharibələrin təhlilində öz əksini tapır. Vətən müharibəsində qətiyyətli qələbə anlayışının təhlili göstərir ki, Azərbaycan tərəfi böyük fədakarlıqla döyüş meydanında taktiki, əməliyyat səviyyəsində, masa da isə strateji səviyyədə qətiyyətli qələbəni əldə edib.

Taktiki səviyyədə qazanılmış qətiyyətli qələbənin analizi

Taktiki səviyyədə qətiyyətli qələbə. Taktiki səviyyədə qətiyyətli qələbə taktiki tapşırıqın yerinə yetirilməsini müəyyən edən qələbədir. Qələbə hər hansı döyüş əməliyyatının uğurla bitməsi kimi də ifadə oluna bilər. Taktiki qələbə, eyni zamanda əməliyyat və strateji qələbəyə gedən yolun açılması deməkdir. Müharibədə taktiki qələbə qazanılmadan digər səviyyələrdə (əməliyyat, strateji) qələbəyə nail olmaq mümkün deyil. Müharibə zamanı qazanılan qələbələrin əksəriyyəti taktiki qələbə kimi qəbul olunur [7].

“Şliffen planı” əsasında Dankirk döyüşündən sonra Almaniya hərbi qüvvələri tərəfindən təxminən 300000 nəfərdən çox ingilis, fransız və belçika hərbi birlikləri Dankirk şəhəri yaxınlığında mühasirəyə alındı (Şəkil 3). Lakin gözlənilmədən Alman Ordusu mühasirədə olan həmin qüvvələrin Lamanş boğazı vasitəsilə mühasirədən çıxmasına, Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Krallığına getməsinə imkan yaratdı. Bunun nəticəsində 26 may-4 iyun 1940-cı il tarixlərində ingilislər “Dinamo” kodu adı altında evakuasiya əməliyyatına start verdi və bu müddət ərzində 144000 ingilis, 190000 müttəfiq qüvvə əsgərlərini Dankirk bölgəsindən çıxarmağa nail oldu [8]. Qeyd edilməlidir ki, evakuasiya olunan 300000-dən artıq hərbi qulluqçu ilə təlimlər keçirildi, yenidən təşkilatlandırıldı və 6 iyun 1944-cü ildə “Overlord” əməliyyatında, yəni Fransanın Normandiya istiqamətində ikinci cəbhənin açılması zamanı onlardan istifadə edildi [9]. Bundan əlavə, bu qüvvələr Normandiyadan Berlinə qədər irəlilədi və Almaniya üzərində qələbə qazandı. Dankirk şəhərində müttəfiqlərin evakuasiyasına imkan verilməsi İkinci Dünya müharibəsi zamanı alman tərəfinin ən böyük taktiki səhvi kimi tarixdə öz əksini tapır. Bu taktiki səhv almanların əməliyyat və strateji səviyyədə məğlub olmalarının səbəblərindən biri idi.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan Respublikası SQ tarixdən artıq dərs çıxarmışdı.

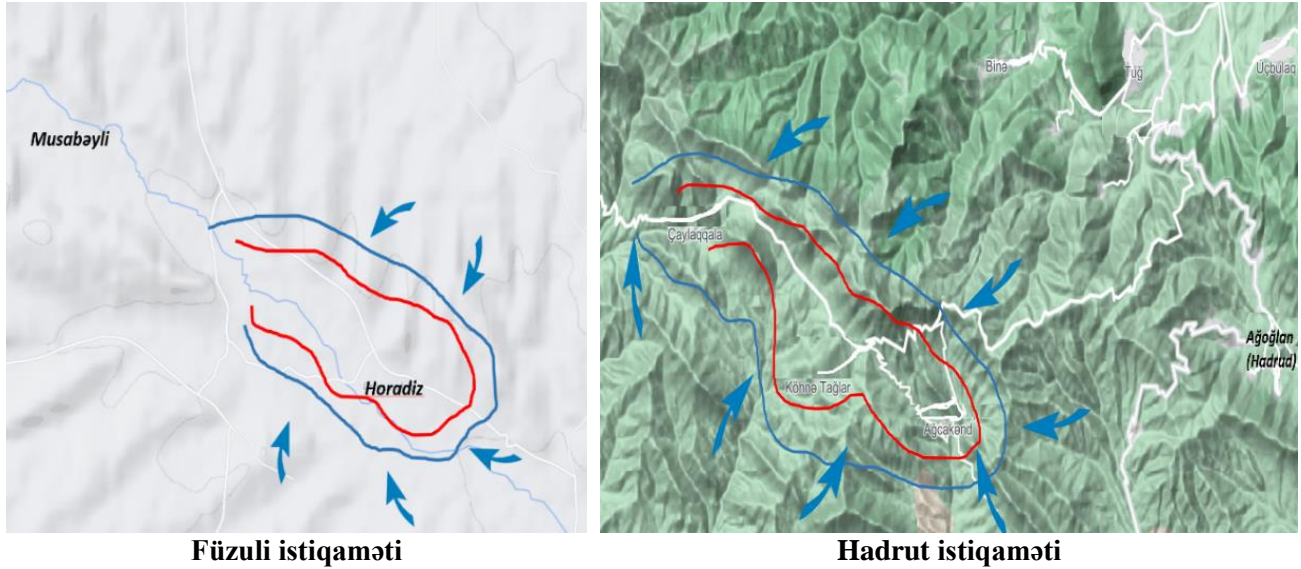
Şəkil 3. Dankirk mühasirəsi [10]

Ermənistan Respublikası SQ-nin 27 sentyabr 2020-ci il tarixdə atəşkəs rejimini kobudcasına pozması və mülki infrastruktura ciddi ziyan vurması nəticəsində Azərbaycan Respublikası SQ cavab vermək məcburiyyətində qaldı. Düşünülmüş “Dəmir yumruq” adı ilə tarixə düşən əməliyyata başlayan Azərbaycan Respublikası SQ 44 gün ərzində bir çox uğurlu qətiyyətli taktiki qələbəyə imza atdı. Məhz həmin gündən bir çox vacib yüksəkliklər, şəhərlər və kəndlər Azərbaycan Respublikası SQ-nin nəzarəti altına keçdi. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi strateji və əməliyyat səviyyəsində qətiyyətli qələbənin qazanılması üçün bu kimi qətiyyətli taktiki qələbələrin qazanılması şərtidir. Bunu nəzərə alaraq əminliklə deyə bilərik ki, 27 sentyabr tarixində Murovdağ silsiləsində hakim yüksəkliklərin əksəriyyətinin, 4 oktyabr tarixində Cəbrayıl şəhərinin, 9 oktyabr tarixində Hadrut qəsəbəsinin, 17 oktyabr tarixində Füzuli şəhərinin, 20 oktyabr tarixində Zəngilan şəhərinin, 25 oktyabr tarixində Qubadlı şəhərinin və Laçın rayonunun “Laçın dəhlizinə” yaxın bəzi kəndlərinin və bütün əməliyyat sahəsi boyu hakim yüksəkliklərin işğaldan azad olunması taktiki səviyyədə qazanılan ən uğurlu qətiyyətli qələbədir [11].

“Vətən müharibəsi” zamanı Dankirk mühasirəsində olduğu kimi bir çox bölgələrdə taktiki əməliyyatlar zamanı Ermənistan Respublikası SQ-nin bölmələri mühasirəyə alındı. Şəkil 2-də görüldüyü kimi Cəbrayıl rayonunun işğaldan azad edilməsi ilə hücum xətti şaxələndi. Hücumun bir istiqamətinin Cəbrayıl-Hadrut-Füzuli istiqamətində olması “Ohanyan” xəttinin arxa hissəsinə keçməklə böyük bir ərazidə olan düşmən qüvvələrinin mühasirəyə alınması ilə nəticələndi. Digər hücum istiqaməti isə Zəngilan, Qubadlı və Xocavənd rayonunun cənub hissəsində yerləşən kəndləri istiqamətində həyata

keçirildi. Bu bölgələrdə də səpələnmiş vəziyyətə düşərək geri çəkilməyə cəhd edən düşmən qüvvələri məhv edildi.

Tarixdən nəticə çıxarmış Azərbaycan Respublikası SQ Füzuli rayonunun Musabəyli, Dördçinar və Horadiz kəndləri istiqamətində, həmçinin Ağoğlan (Hadrut) istiqamətində Köhnə Tağlar və Çaylaqqala kəndləri ərazisində mühasirədə qalan düşmən qüvvələrinin təxliyə olunmasına imkan vermədi (Şəkil 4).

Şəkil 4. Füzuli və Hadrut istiqamətində erməni hərbi birləşmələrinin mühasirəsi [12]

Sözgedən bölgələrdəki düşmən qüvvələri ya məhv edildi, ya da əsir olaraq müharibənin sonunadək Azərbaycan Respublikası SQ-nin nəzarəti altında qaldı. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası SQ döyüş fəaliyyəti zamanı mülki əhaliyə və hərbi əsirlərə Cenevrə konvensiyasının tələblərinə uyğun olaraq davranmışdı. Lakin döyüş fəaliyyətləri zamanı müxtəlif tarixlərdə Azərbaycan Respublikasının əməliyyat rayonundan kənarında Gəncə, Tovuz, Mingəçevir, Tərtər, Beyləqan və Bakı şəhərində yerləşən mülki obyektlərə artilleriya zərbələrini endirməklə və 100-dən çox mülki vətəndaşın xəsarət alması və ya şəhid olması ilə nəticələnən zorakılıq faktlarını törətməklə Ermənistan sözgedən konvensiyayı kobudcasına pozmuşdur.

Qeyd edilməlidir ki, 2016-cı ildə 4 günlük müharibə zamanı Azərbaycan Respublikası SQ işğaldan azad etdiyi düşmən səngərlərində müdafiə xətti qurmuşdu lakin həmin mövqələrin dəqiq koordinatlarını bilən düşmən tərəfdən dəqiq artilleriya zərbələri nəticəsində xeyli sayda itki verilmişdir. Bu səbəbdən də, Azərbaycan Respublikası SQ artıq işğaldan azad etdiyi mövqələrin kənarlarında müdafiə xəttini qururdu. Bu işə itkilərin az olmasını təmin etməklə yanaşı, artilleriya atəşindən sonra bölmələrimizin məhv olduğunu düşünərək bu mövqələrə əminliklə yaxınlaşan düşmən qüvvələrinin darmadağın edilməsi ilə nəticələndi. Bütün bunların nəticəsində qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan SQ-nin hücum əməliyyatını həyata keçirməsinə baxmayaraq, düşməndən dəfələrlə az sayda itki verdi. Taktiki fəaliyyətlərin müasir metodlarla aparılması, PUA və dronlardan effektiv istifadə, XTQ-nin və piyada birliklərin kiçik qruplarla hərəkəti az sayda itki ilə taktiki qələbənin əldə olunmasının bariz nümunəsidir.

Qazılan taktiki qələbələr döyüş meydanında üstünlüyün Azərbaycan tərəfinə keçməsinə səbəb oldu. Bundan əlavə, PUA və dronlar vasitəsilə çəkilən videokadrlar sayəsində xalqın Azərbaycan Ordusuna və dövlət rəhbərliyinə olan inamı daha da artdı. Bu kimi taktiki qələbələr və düşünülmüş addımlar əməliyyat və strateji səviyyədə qazanılacaq qələbənin əsasını təşkil edirdi. Taktiki səviyyədə qətiyyətli qələbənin şərhinə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, sözgedən bölgələrin böyük ərazi imkanlarına sahib olması əməliyyat səviyyəsində qazanılacaq qələbəyə müsbət təsir etməklə yanaşı, onu reallaşdırmağa imkan yaratdı.

Əməliyyat səviyyəsində qazanılan qətiyyətli qələbənin təhlili

Əməliyyat səviyyəsində qətiyyətli qələbə. Əməliyyat səviyyəsində qətiyyətli qələbə ümumi əməliyyatın nəticəsini müəyyən edən bir qələbə olmalıdır. Lakin əməliyyat səviyyəsində qazanılan qətiyyətli qələbəni müharibənin başa çatması kimi qəbul etmək olmaz. Əməliyyat səviyyəsində qətiyyətli qələbəni eyni zamanda strateji səviyyədə qazanılacaq qətiyyətli qələbənin ilk toxumu kimi görmək lazımdır [6].

“Şliffen planı”nın əməliyyat səviyyəsində əsas məqsədi Fransanın paytaxtı olan Paris şəhərini ələ keçirmək və Majino xətti istiqamətində cəmləşən Fransa qüvvələrinin təminat yollarını bağlayaraq, onları məhv etmək idi.

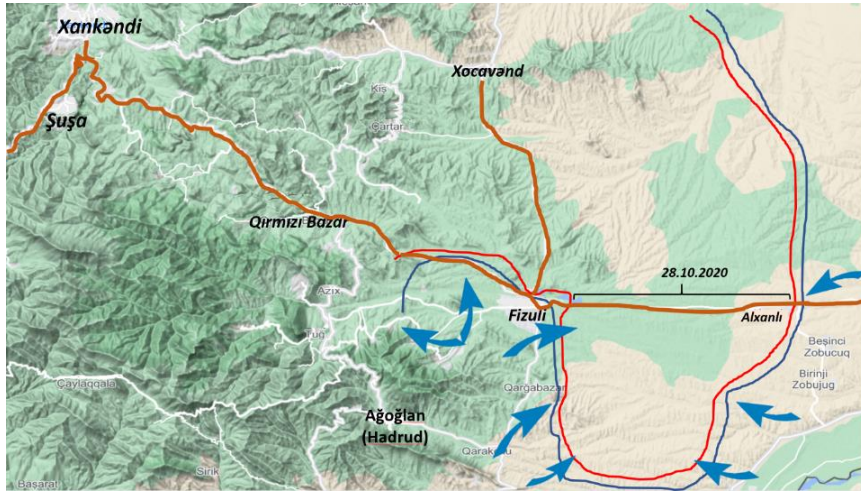
“Şliffen planı”nı əməliyyat səviyyəsində “Dəmir yumruq” əməliyyatı ilə müqayisə etdikdə, bəzi oxşar faktorlara rast gəlmək mümkündür. İlk olaraq, Dağlıq Qarabağın lokal xəritəsinə baxdığımız zaman Azərbaycan Respublikasının bu ərazisini Ermənistan Respublikası ilə əlaqələndirən iki əsas magistral yolun olduğunu görürük. Bunlardan M11 magistral yolu olan Zəd aşırımını, Kəlbəcər və Ağdərə, digəri isə M12 adlandırılan Laçın, Şuşa, Xankəndi, Əsgəran və Ağdərə magistral yoludur. Bu yolların bağlanması Dağlıq Qarabağ və işğal altında olan bölgələrin bütün növ təminat yolunun bağlanması deməkdir. Təminat yollarının bağlanması düşmənin gec və ya tez məğlub olmasına gətirib çıxaran amillərdəndir. Azərbaycan Respublikası SQ müharibənin ilk günlərində cəbhənin şimal hissəsində olan Murov dağ silsiləsini və bu istiqamətdə olan hakim yüksəklikləri düşməndən azad edərək, M11 yoluna vizual nəzarəti əldə etdi və bu təminat yolunu bağladı. Bu yolların bağlanması Azərbaycan Respublikası SQ-nin Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrinin rolu danılmazdır. Müasir döyüşdə kiçik qruplarla irəliləmə və düşməne böyük itkilərin verilməsi bu birləşmənin əsas vəzifələrindən biri idi. Azərbaycan Respublikası SQ-nin Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrinin Vətən Müharibəsindəki fəaliyyət tərzini müasir orduların döyüş taktikalarının dəyişməsinə zəmin yaratdı.

Bunlardan əlavə, müharibənin ilk günlərində Azərbaycan Respublikası SQ müasir müharibə metodlarının tətbiqi ilə (tarixdə ilk dəfə dronlardan nizami orduya qarşı kütləvi istifadə etmişdir) hava üstünlüyünə sahib olmuşdur. Bu Ermənistan SQ-nin bölgədə olan bütün fəaliyyətlərinə nəzarətlə yanaşı, hərbi obyektlərinə zərbələrin endirilməsi üçün vacib şərt idi. Azərbaycanın müasir kəşfiyyat və zərbə dronları bu müharibənin flaqmanına çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikası SQ-nin arsenalında olan bu dronların tarixdə ilk dəfə “Vətən müharibəsi”ndə nizami orduya qarşı tətbiqi yüksək nəticələrin əldə olunması ilə müşayiət edildi. Azərbaycan Respublikası SQ qısa zamanda döyüş təyyarələri ilə müqayisədə daha ucuz vasitələrdən, yəni dronların tətbiqi ilə ilk növbədə hava üstünlüyünə sahib oldu, daha sonra döyüş təyyarə və helikopterləri təhlükəsiz şəkildə bütün cəbhəboyu tapşırıqları icra etdi. Vətən müharibəsi zamanı yeni taktiki metodlardan istifadə nəticəsində təyyarəçilərimiz düşmənin çox sayda canlı qüvvəsini və hərbi texnikasını məhv etmişdir.

Qələbənin qazanılmasında xüsusi rolu olan dron və pilotsuz uçuş aparatları vasitəsilə artilleriya bölmələrinin idarə olunması və hədəflərin aşkar edilərək məhv edilməsi müasir döyüşlərdə effektiv olaraq tətbiq olundu. Digər tərəfdən Türkiyə və İsrail dövlətlərindən alınan müasir radioelektron vasitələrin köməyi ilə düşmənin radioelektron vasitələri susdurulmuş və nəticədə Azərbaycan Respublikası SQ aid dron və pilotsuz uçuş aparatlarının fəaliyyətlərinə ciddi təsir edə bilməmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi “Şliffen planı”nın risk amillərindən biri hücum istiqamətinə qüvvələrin böyük hissəsinin cəlb edilməsi nəticəsində digər cəbhəboyu qüvvələrin zəifləməsi idi. Azərbaycan Respublikası SQ hücum istiqamətinə qüvvələrin böyük bir hissəsinin cəlb etməsinə baxmayaraq, digər cəbhə istiqamətində olan Ordu Korpuslarını əsas hücum istiqamətinə cəlb etməməsi ilə bu riski aradan qaldırmışdı. “Şliffen planı”na əsasən digər risk amili təminat xətti idi. Azərbaycan Respublikası SQ “Ohanyan xəttinin” ən zəif yeri olan Füzuli rayonunun cənubundan təmas xəttini yararaq irəliləməsi təminatın çətinləşməsində bir sıra problemlər yaradırdı. Əsasən Füzuli istiqamətində olan bölmələrin təminat xəttinin Cəbrayıl-Hadrut istiqamətindən olması Füzuli və Xocavənd rayonlarında olan birliklərin fəaliyyətində çətinliklər törədirdi. Bu səbəbdən 28 oktyabr tarixində Azərbaycan Respublikası SQ təmas xəttini ikinci dəfə yararaq, Alxanlı-Füzuli yolunu ermənilərdən azad etdi.

Füzuli şəhəri ilə Alxanlı kəndi arasında magistral yolun işğaldan azad olunaraq açılması Cəbrayıl-Hadrut-Füzuli şəhəri istiqamətindəki, əsasən, dağlıq ərazidən keçən 100 kilometrlik təminat xəttinin 8 kilometrə əvəz olunması anlamına gəlirdi. Bu isə öz növbəsində, ancaq Füzuli və Xocavənd rayonlarında olan birliklərə təminatın çatdırılmasını asanlaşdırdı və Qırmızı Bazar-Xankəndi yoluna Füzuli istiqamətindən hücum üçün əlverişli şərait yaratdı (Şəkil 5).

Şəkil 5. Təmas xəttinin Füzuli istiqamətindən 2-ci dəfə yarılması [12]

Məsələnin ciddiliyini anlayaraq Ermənistan tərəfi Qırmızı Bazar-Xankəndi yolunda qüvvələrini cəmləşdirmişdi. Digər tərəfdən Qubadlı rayonunun azad olunmasından sonra düşmən M12 yolunu qorumaq məqsədilə bu istiqamətlərdə də qüvvələrini cəmləşdirmişdi. M12 yolunun bağlanması Dağlıq Qarabağda olan Ermənistan Respublikası SQ-nin mühasirəyə düşməsi kimi qiymətləndirmək olar. Ermənistan Respublikası SQ bunu anlayırdı və bu səbəbdən də Laçın rayonunun müdafiəsi üçün maksimal səylər göstərirdi. Laçın dəhlizinin müdafiəsini Ermənistanın Müdafiə naziri David Tonoyan belə öz üzərinə götürmüşdü. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan Respublikası SQ-nin tapşırıqlarından ən əsası M12 yolunun bağlanması idi. Bu, əməliyyat səviyyəsində qətiyyətli qələbənin əldə edilməsinin sonuncu elementi idi. Lakin Ermənistan tərəfi M12 yolunun Şuşa şəhəri istiqamətindən bağlanacağını düşünə bilmirdi.

Bu gün dünyanın hərbi tarixi dərslərinə “qızıl” hərflərlə yazılması gərəkən Şuşanın işğaldan azad olunması və M12 yolunun Şuşa istiqamətində bağlanması Azərbaycan Respublikası SQ-nin hərbi məharətinin kulminasiya nöqtəsi idi. Düşməne Laçın və Xankəndi istiqamətində M12 yolunu bağlamaq niyyətini imitasiya edən Azərbaycan Respublikası SQ tarixboyu heç kimin ağına gəlməyəcək Tuğ-Çanaqçı-Sığnaq-Daşaltı istiqamətində dağlıq və meşəlik ərazidən keçən cığırlardan yol açaraq, 8 noyabr tarixində Şuşa şəhərini işğaldan azad etdi (Şəkil 6) [13].

Şəkil 6. Şuşa əməliyyatı [12]

Şəhərin qərb istiqamətində olan yüksəklikləri işğaldan azad edərək, M12 yolunun bu hissəsini tam nəzarətə götürdü və əməliyyat səviyyəsində qətiyyətli qələbəni qazandı. Şuşa, həm də düşmən üzərində qazanılmış “ideoloji qələbə” idi [14]. Belə ki, Şuşa şəhəri Dağlıq Qarabağın alınmaz qalası və keçilməz səddi kimi qəbul olunurdu. Şuşa şəhərinin coğrafi mövqeyi və yüksəklikdə yerləşməsi Xankəndi şəhərinə nəzarət üçün əlverişli şərait yaradırdı. Şuşa əməliyyatından sonra Ermənistan artıq əməliyyat səviyyəsində tam məğlubiyyətin astanasında olduğunu və tarixboyu onlara unudulmayacaq dərs verildiyini qəbul etdi.

Strateji səviyyədə qazanılmış qətiyyətli qələbənin təhlili

Strateji səviyyədə qətiyyətli qələbə. Strateji səviyyədə qətiyyətli qələbə anlayışı missiyanın tam qazanılması və rəqibin bütün şərtlərlə razılaşması anlamına gəlir [15]. Strateji səviyyədə qələbə Carl Von Klauzeviçin qeyd etdiyi kimi son qələbədir və bu bütün məsələlərin bitməsi ilə nəticələnir.

“Şliffen planı”nın icrasından sonra qazanılmış strateji qələbəyə nəzər salsaq görürük ki, Fransa məğlubiyyətə uğrayaraq, Almaniya tərəfindən hazırlanmış sülh müqaviləsini imzalamağa məcbur oldu.

1940-cı il mayın 10-da alman qoşunları “Şliffen planı”na əsasən Belçika və Hollandiyanı keçərək Fransaya hücum etdi və qısa müddətdə fransız ordusunu və bu regionda yerləşən ingilis hərbi birləşmələrini məğlub etdi. Nəticədə, Fransanın incisi sayılan Paris şəhərinə Alman ordusunun daxil olması və o dövr üçün keçilməz sayılan Majino istehkam xəttinin öz əhəmiyyətini itirməsi ilə nəticələndi. Bunun nəticəsində, Fransa hökuməti sülh müqaviləsini imzalamaq məcburiyyətində qaldı. Fransanın baş naziri Paul Reynonun istefasından sonra hakimiyyətə gələn Birinci Dünya müharibəsinin qəhrəmanı marşal Anri Filipp Paten dərhal Hitlerlə danışıqlara başladı. Almaniya sazişinin imzalanma yeri olaraq, Uaza departamentinin Kompyen şəhəri yaxınlığındakı Kompyen meşəsini seçdi. Bu seçim Fransa üçün tarixi qisasın simvolu olmalı idi. Belə ki, burada 1918-ci ildə Almaniya imperiyasını süquta uğrayacaq alçaldıcı sülh sazişi imzalanmışdı. Bunun üçün xüsusi olaraq, 1918-ci ildə müqavilənin imzalandığı marşal Foşun ştab-vaqonu muzeydən çıxarılaraq imzalanma yerinə gətirildi və sülh sazişi imzalandı [16].

Strateji səviyyədə “Şliffen planı” ilə “Dəmir yumruq” əməliyyatında bəzi oxşar məqamlar rast gəlinir. Almanların Fransaya hücum səbəbi işğalçılıq olsa da, Azərbaycan tərəfi daim sülh axtarışında idi. Ermənistan rəhbərliyinin münafiqşənin həllinə qeyri-adekvat yanaşması, beynəlxalq hüquq və normalara zidd bəyanatlar verməsi münafiqşənin sülh yolu ilə həllini imkansız edirdi. Belə ki, Ermənistanın Müdafiə naziri David Tonoyan ABŞ-da rəsmi səfərdə olarkən, yeni torpaqlar üçün yeni müharibəyə çağırış etmiş [17], Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyan isə beynəlxalq arenada Qarabağın Ermənistana aid olduğunu dəfələrlə bildirmiş, hətta “Qarabağ Ermənistandır və nöqtə” şüarı ilə danışıqlar prosesinin anlamsız olduğunu nümayiş etdirmişdir. Ermənistanın baş naziri N.Paşinyanın müxtəlif vaxtlarda Qarabağa səfər etməsi və qondarma rejimin qondarma prezidentinin inauqurasiya mərasimində iştirak etməsi Azərbaycan tərəfi üçün qırmızı xəttin keçilməsi anlamına gəlirdi [18]. 2020-ci il 15 iyun tarixində Ermənistan Respublikası SQ-nin Azərbaycanla sərhəddə yerləşən Tovuz rayonuna məqsədli hücumu səbir kasasının dolması ilə nəticələnmişdir. Bundan başqa, 2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistan tərəfi digər bölgələrə də hücumlar etmişdi. Artıq səbir kasası dolmuş Azərbaycan “Dəmir yumruq” planına əsasən, əks-hücum əməliyyatını apardı və qısa zamanda Ermənistan ordusunu məğlub etdi. Nəticədə, Azərbaycan SQ Qarabağın incisi sayılan Şuşa şəhərini işğaldan azad etdi və Ermənistan hökumətinin günümüzün keçilməz qalası adlandırdığı Ohanyan istehkam xətti mifini darmadağın etdi.

Qeyd edildiyi kimi 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə qazanılmış taktiki və əməliyyat səviyyəsindəki qətiyyətli qələbələr strateji səviyyədə qətiyyətli qələbəyə aparən yolun göstəricisi idi. Ermənistan və Dağlıq Qarabağla əlaqə yollarının bağlanması və Şuşa kimi strateji əhəmiyyətə malik şəhərin Azərbaycan Respublikası SQ tərəfindən işğaldan azad olunması Ermənistan tərəfinin masaya oturması ilə nəticələndi. Artıq Paşinyan hakimiyyəti anlayırdı ki, darmadağın vəziyyətində olan ordu bu müharibəni davam etdirə bilməyəcək və işğal etdiyi ərazilərdən çıxmaq məcburiyyətində qalacaqdır. Bütün bunların nəticəsində Azərbaycan Respublikası SQ-nin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin “Qarabağ Azərbaycandır və nida” şüarı ilə başlayan bu mübarizə Ermənistan hökumətinin bütün

əməllərinə zərbə vuraraq, Ermənistanın məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Bu səbəbdən, 2020-ci ilin 10 noyabr tarixində Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan Respublikasının rəhbərliyi tərəfindən 9 bəndli sülh bəyanatı imzalandı [19]. Bu bəyanatın hər bir maddəsində Azərbaycan tərəfinin Ermənistana diktəsi öz əksini tapırdı. Azərbaycan tərəfinin qoyduğu bütün şərtlərlə qeyri-şərtsiz razılaşan Ermənistan rəhbərliyi bu müharibədə məğlub olduğunu bəyan etdi. 44 gün ərzində öz əməlləri ilə Ermənistan hökumətini çıxılmaz vəziyyətə salan N.Paşinyan Ermənistan tərəfi üçün alçaldıcı olan üçtərəfli (Rusiya-Azərbaycan-Ermənistan) sülh bəyannaməsinin “online” şəkildə imzalanması prosesinə qoşulmadı. Yuxarıda göstərilən qələbə anlayışının tərifinə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan Ermənistanı öz iradəsinə tabe etdi və onun üzərində strateji səviyyədə qələbəni qazandı. Bunu öz növbəsində tək Azərbaycan tərəfinin qələbəsi kimi qiymətləndirmək sadələşmələr olardı. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1993-cü ildə imzaladığı 822, 853, 874 və 884 nömrəli qətnamələrin [20] tələblərini icra etməkdən boyun qaçıran Ermənistanın ram edilərək, qətnamələrdən irəli gələn öhdəlikləri yerinə yetirməsi və məcbur edilməsi həm də bütövlükdə sivil dövlətlərin qələbəsi idi. Bu səbəbdən, demək olar ki, 10.11.2020-ci il tarixində imzalanmış bəyanat Azərbaycanın Ermənistan üzərindəki strateji qələbəsidir. Bundan əlavə, müharibə dövründə Azərbaycan Respublikası SQ-nin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin “dəmir” iradəsi strateji səviyyədə qazanılan qətiyyətli qələbənin bir hissəsidir. Dəfələrlə xarici xəbər portallarına verdiyi müsahibələrdə göstərdiyi qətiyyətli mövqeyi bu qələbənin danılmaz parçasıdır. Bu gün dünyada baş verən hadisələr onu göstərir ki, ikili standartlar siyasəti beynəlxalq münasibətlərdə adi bir yanaşmaya çevrilib. Beynəlxalq hüquq və normalar müxtəlif dövlətlər tərəfindən öz istəklərinə və cari siyasi maraqlarına uyğun təfsir olunur. Vətən müharibəsi zamanı bəzi dövlətlərin ikili standart siyasəti Azərbaycandan da yan keçmədi. Onların Azərbaycana göstərməyə çalışdıqları təzyiqlərin Ali Baş Komandan tərəfindən qarşısının alınması bu qələbənin qazanılmasında mühüm rol oynadı.

Regional dövlətlərin Dağlıq Qarabağa olan maraqları bu qələbənin parlamasına öz təsirini göstərir. Bütün təzyiqlərə və təsirlərə baxmayaraq, aparılan uğurlu xarici siyasət nəticəsində bu qələbənin tamamlanması labüd hala çevriləcək.

Nəticə

Dünya dəyişdikcə müharibələrin təbiəti də dəyişir. Müasir müharibələr keçmiş müharibələrə bənzəmir. Belə ki, texnologiyanın sürətli inkişafı müharibələrin xarakteri və aparılması qaydalarına da təsir göstərir. Bu səbəbdən müasir müharibələrin aparılmasında texnologiyanın istifadəsi vacib amilə çevrilmişdir. Lakin müharibədə dəyişməyən tək bir anlayış var. Bu da “qələbə” anlayışıdır. Məqalədə də görüldüyü kimi, qələbəyə nail olmaq üçün 3 səviyyədə (taktiki, əməliyyat və strateji) bunu təmin etmək zəruridir. Əks halda qələbə anlayışı müvəqqəti olar və öz anlamını itirər.

Bütün bunları nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, 3-cü nəsillə müharibəyə hazırlaşan və bunu tətbiq etməyə çalışan Ermənistan yeni nəsillə müharibə aparanda Azərbaycan qarşısında tab gətirə bilmədi. 44 gün ərzində öz arsenalının böyük bir hissəsini itirən Ermənistan sonda məğlub oldu. Bu gün əminliklə deyə bilərik ki, Azərbaycan tərəfi taktiki, əməliyyat və strateji səviyyədə qazandığı qələbə ilə hələ müharibədən əvvəl irəli sürdüyü bütün şərtləri Ermənistan tərəfini qeyri-şərtsiz qəbul etməyə məcbur və məhkum etdi.

Qələbə qazanan Azərbaycan Respublikası SQ “Dəmir yumruq” əməliyyatını mükəmməl icra edərək, döyüş meydanında qazandığı qətiyyətli taktiki və əməliyyat səviyyəsindəki qələbələrlə strateji səviyyədə bunu yekunlaşdırdı və tam qalib oldu. Bu qalibiyyətin qazanılması döyüş meydanında təkə müasir texnologiyanın tətbiqi ilə deyil, həm də şəxsi heyətin yüksək hazırlıq səviyyəsi ilə mümkün oldu. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası SQ-nin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin dəmir iradəsi, Azərbaycan millətinin öz ordusuna və Ali Baş Komandanına olan dəstəyi və ordunun gücü qələbənin qazanılmasını labüd etdi. Bütün bu qeyd edilənlər qələbənin qazanılması üçün mühüm faktordur.

44 günlük Vətən müharibəsi dünya hərbi tarixinə iki dövlət arasında baş vermiş ilk yeni nəsillə müharibəsi kimi yazıldı. Bu tək Azərbaycanda deyil, həm də bütün dünya dövlətlərinin doktrinalarının yenidən işlənməsi ilə nəticələnəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Trueman, C.N. The Şliffen Plan: [Electronic resource] / The History Learning Site, – March 31, 2015. URL: <https://www.historylearningsite.co.uk/world-war-one/causes-of-world-war-one/the-Şliffen-plan/#:~:text=The%20Şliffen%20Plan%20was%20the,Germany%20on%20August%204th%2C%201914.>
2. The Second World War: [Electronic resource] / URL: <https://www.theholocaustexplained.org/life-in-nazi-occupied-europe/the-second-world-war/invasion-of-france/>.
3. The Map Archive, The Schlieffen Plan 1905 and 1914: [Electronic resource] / – 22.02.2021. URL: <https://www.themaparchive.com/product/the-schlieffen-plan-1905-and-1914/>.
4. BBC NEWS, Armenia-Azerbaijan: Why did Nagorno-Karabakh spark a conflict? [Electronic resource] / – November 12, 2020. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-54324772>.
5. Carl (Karl) von Clausewitz Quotes - Vom Kriege: [Electronic resource] / URL: <http://www.military-quotes.com/clausewitz.htm>.
6. Colin S. Gray, Defining and Achieving Decisive Victory: [Electronic resource] / US Army War College. – April 01, 2002. URL: <http://ssi.armywarcollege.edu/pdffiles/pub272.pdf>.
7. Boone, J.B. Theory of Victory // Parameters, – 2008. №1, – s. 26-27.
8. Operation Dynamo: Things you need to know about the Dunkirk evacuation: [Electronic resource] / History and Stories, URL: <https://www.english-heritage.org.uk/visit/places/dover-castle/history-and-stories/operation-dynamo-things-you-need-to-know/>.
9. D-Day: [Electronic resource] / – October 27, 2019. URL: <https://www.history.com/topics/world-war-ii/d-day>.
10. Interwar policy and the disaster at Dunkirk, 1940: [Electronic resource] / – June 04, 2017. URL: <https://www.military-history.org/articles/dunkirk-disaster-1940.htm>.
11. İşğaldan azad olunan şəhər, qəsəbə və kəndlərimiz: [Elektron resurs] / – 01 dekabr, 2020. URL: <https://mod.gov.az/az/news/isgaldan-azad-olunan-seher-kend-ve-qesebelerimiz-28583.html>.
12. Google Maps: [Electronic resource] / – February 22, 2021. URL: <https://www.google.com/maps/@39.6279143,46.8928991,11.17z/data=!5m1!1e4>.
13. Tədbirlər: [Elektron resurs] / – 08 noyabr, 2020. URL: <https://president.az/articles/45756>.
14. Nagorno-Karabakh: Azerbaijan “takes key town” in Armenia conflict: [Electronic resource] / – November 08, 2020. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-54862180>.
15. Roshandel, J. The Moral Psychology of Terrorism: Implications for Security / J.Roshandel. – Nathan Lean - Cambridge Scholars Publishing, – 2013. – 71 s.
16. Shirer, W.L. The rise and fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany / W.L. Shirer. Simon and Schuster, – 1990. – 742 s.
17. After peace negotiations, threats of war break out between Armenia and Azerbaijan: [Electronic resource] / – April 01, 2019. URL: <https://eurasianet.org/after-peace-negotiations-threats-of-war-break-out-between-armenia-and-azerbaijan>.
18. Pashinyan calls for unification between Armenia and Karabakh: [Electronic resource] / – August 06, 2019. URL: <https://eurasianet.org/pashinyan-calls-for-unification-between-armenia-and-karabakh>.
19. Armenia, Azerbaijan and Russia sign Nagorno-Karabakh peace deal: [Electronic resource] / – November 10, 2020. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-54882564#:~:text=Armenia%2C%20Azerbaijan%20and%20Russia%20have,disputed%20enclave%20of%20Nagorno%2DKarabakh.&text=It%20follows%20six%20weeks%20of,by%20ethnic%20Armenians%20since%201994.>
20. 1993 UN Security Council Resolutions on Nagorno-Karabakh: [Electronic resource] / – January 20, 2001. URL: <https://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/or/13508.htm>.

Аннотация

Анализ решающей победы в Отечественной войне

Гейдар Пириев, Нуран Махмудов

В статье прежде всего рассматривается соответствие Отечественной войны с историей. Кроме этого, исследуется сходство между «планом Шлиффен»а, реализованным на региональном уровне во время Второй мировой войны, и операцией «Железный кулак» проведенной на локальном уровне во время Отечественной войны. Ведется анализ решающей победы тактического, оперативного и стратегического уровня, завоеванной Вооружёнными Силами Азербайджанской Республики в ходе Отечественной войны, которая длилась 44 дня. В статье изображены схожие примеры основанные тактическому, оперативному и стратегическому уровню при проведении обеих операций. В конце статьи изображается влияние современной войны на победу с применением новых методов.

Ключевые слова: Карабах, война, тактическая, оперативная, стратегическая, решающая победа, современная война.

Abstract

Analysis of decisive victory in the Patriotic War

Heydar Piriyeu, Nuran Mahmudov

The article primarily examines the harmony between the II Karabakh War and history. Moreover, it explores the similarities between the Schlieffen Plan implemented at the regional level during the II World War and the Operation Iron Fist carried out at the local level during the II Karabakh War. It illustrates the tactical, operational, and strategic analysis of the decisive victory of the Armed Forces of Azerbaijan during the II Karabakh War. The article depicts similar examples based on tactical, operational, and strategic levels during both operations. In conclusion, the advantages of using new methods of modern warfare in achieving victory is emphasized.

Keywords: Karabakh, war, tactical, operational, strategic, decisive victory, modern war.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 08.04.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 21.04.2021

Çapa qəbul edilmişdir: 10.05.2021

UOT 327

**MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ ONUN TƏMİN
OLUNMASININ HÜQUQİ ƏSASLARI****ədliyyə kapitanı Vüqar Talıbov***Silahlı Qüvvələrin Təlim və Tədris Mərkəzi*

E-mail: vuqar_83@mail.ru

Xülasə. Məqalədə milli təhlükəsizlik anlayışı ayrı-ayrı qanunvericilik aktları, dövlət xadimlərinin fikirləri, beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla tədqiq edilir. Həmçinin milli təhlükəsizliyin təmin olunmasının hüquqi əsasları, milli təhlükəsizliyə qarşı təhdidlər, təhdidlərin qarşısının alınması üçün görülən tədbirlər, təhdidlərlə mübarizə aparan dövlət orqanları və müxtəlif ölkələrin milli təhlükəsizlik strategiyalarının əsas məqamları təhlil olunur.

Açar sözlər: milli təhlükəsizlik, milli maraqlar, milli təhlükəsizliyin təmin olunması, milli təhlükəsizliyə təhdidlər, milli təhlükəsizlik strategiyası, dövlət, cəmiyyət, şəxsiyyət.

Giriş

1918-ci ilin may ayının 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi ilə Azərbaycan Respublikasının müasir dövlət kimi ilk milli maraqları formalaşmağa başladı. Təəssüf ki, 1920-ci ilin aprel ayının 28-də yeni formalaşmış milli maraqlar Sovet imperiyası tərəfindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin işğal edilməsi ilə müvəqqəti olaraq sovet sosialist maraqları ilə əvəz edildi. Azərbaycan Respublikası 18 oktyabr 1991-ci il tarixdə öz müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövründə olan milli maraqlar əsas götürülməklə ictimai və beynəlxalq münasibətlər fonunda dövlətin yeni milli maraqları formalaşdırıldı. Milli maraqların qorunaraq təmin olunması isə milli təhlükəsizlik mühitinin və dövlətin milli təhlükəsizlik siyasətinin həyata keçirilməsi hüquq bazasının yaradılması Azərbaycan Respublikasının prioritetləri siyahısında birinci idi. 90-cı illərin başlanğıcından sonuna qədər bu prosesin ilkin mərhələsi yeni ictimai münasibətlər sisteminə daxil olundu. Bu səbəbdən Azərbaycan Respublikası 12.11.1995-ci il tarixdə referendum yolu ilə Konstitusiyasını qəbul edərək dövlət quruluşunda əsaslı dəyişikliklər etdi. Bu kontekstdən çıxış edərək həmin vaxt mövcud olmuş ictimai-siyasi vəziyyət milli maraqlarının formalaşmasına təkan verdi və milli maraqların mühafizə olunması üçün beynəlxalq hüquq münasibətlərinə uyğun milli təhlükəsizlik sisteminin yaradılması tarixi zərurətə çevrildi. Hər bir dövlətin milli maraqları və milli təhlükəsizliyi önəmli olduğundan, bu sahədə elmi araşdırmaların aparılması məqsədəuyğun hesab edilir.

Milli təhlükəsizlik anlayışına ümumi baxış

Milli təhlükəsizlik anlayışını müəyyən etmədən öncə dövlətin milli maraqlarını aydınlaşdırmalı, sonra isə milli maraqların mühafizə olunması və həmin maraqların həyata keçirilməsi sahəsində qalxan rolunu oynayan milli təhlükəsizlik haqqında fikirlərimizi bildirməliyik.

Milli maraqlar hər bir millətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq dövlətin hər bir sahəsinin necə olması ilə bağlı olan, hamılıqla qəbul edilən standartlardır. Bu standartların əsasında milli təfəkkür və mövcud beynəlxalq münasibətlər dayanır. Milli maraqlar ölkənin iqtisadi, siyasi, sosial, ekoloji, mədəni, hərbi və s. sahələrində mövcuddur. Milli maraqların dövlət tərəfindən hüquq normaları çərçivəsində müdafiəsi milli təhlükəsizliyin mövcudluğunu zəruri edir. Milli maraqlar milli təhlükəsizliyin təmin edilməsini şərtləndirir. Məhz bu aspektdən yanaşdıqda milli maraqlarla milli təhlükəsizlik bir-birini tamamlayır.

Milli maraqlar anlayışına qanunvericilikdə də aydınlıq gətirilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının 29.06.2004-cü il, 712-IIQ nömrəli “Milli təhlükəsizlik haqqında” qanununun 6-cı maddəsində Azərbaycan Respublikasının Milli maraqları Azərbaycan xalqının fundamental dəyər və

məqsədlərinin, habelə insanın, cəmiyyətin və dövlətin inkişaf və tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların məcmusu kimi qeyd olunmuşdur [1].

Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23.05.2007-ci il tarixli, 2198 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası”nın 2-ci hissəsində qeyd edilir: “Azərbaycan Respublikasının Milli Maraqları dövlətin müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması, onun beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığının təmin edilməsi, Azərbaycan xalqının vahidliyinin qorunub saxlanması, azərbaycançılıq ideyasının təşviqi, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, insan hüquq və əsas azadlıqlarının təmin olunması, demokratik və vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının inkişafı, qanunun aliliyi, asayişin təmin edilməsi ilə dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsini gücləndirmək, əhalinin təhlükəsizliyinin qorunması, beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirmək, qlobal və regional təhlükəsizlik və sabitliyə töhfə vermək üçün dəyərlərini bölüşdüüyü beynəlxalq təşkilatlarla inteqrasiyaya yönəlmiş əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, bazar iqtisadiyyatının inkişafı, onun hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi, iqtisadi sabitliyin təmin olunması məqsədilə daxili və xarici sərmayələr üçün əlverişli şəraitin yaradılması, təbii sərvətlərdən tam səmərəli istifadə edilməsi, davamlı iqtisadi inkişaf, ətraf mühitin qorunması, tədris, elmi və texnoloji potensialın artırılması yolu ilə Azərbaycan xalqının gələcək inkişafının, əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin və fiziki sağlamlığının təmin edilməsi, dünya azərbaycanlılarının bölüşdüüyü dəyərlərə əsaslanan milli özünəməxsusluğun və həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi, Azərbaycan xalqının mədəni-tarixi irsinin və mənəvi dəyərlərinin qorunması, eləcə də ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirilməsi, dilinin, özünüdərk, vətənpərvərlik və milli iftixar hissəsinin, intellektual potensialının inkişaf etdirilməsindən ibarət olması kimi qeyd edilmişdir [2].

Xarici ölkələrin milli təhlükəsizliklə bağlı qanunvericiliklərinə nəzər salsaq görərik ki, milli maraqlar anlayışına müxtəlif yanaşmalar var.

Belə ki, Rusiya Federasiyası Prezidentinin “Rusiya Federasiyasının milli təhlükəsizlik strategiyası haqqında” 31 dekabr 2015-ci il tarixli 683 nömrəli Fərmanının 6-cı maddəsində Rusiya Federasiyasının milli maraqları fərdin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyini və davamlı inkişafını təmin etməkdə obyektiv əhəmiyyətli ehtiyaclar kimi qeyd edilmişdir [3].

Qeyd etmək lazımdır ki, milli maraqlar birbaşa milli təhlükəsizliklə bağlıdır. Bu baxımdan dövlət bütün imkanlarından istifadə edib milli maraqlarını əsaslı şəkildə qorumalıdır. Milli təhlükəsizlik hər bir dövlətin milli maraqlarının həm daxili, həm də xarici münasibətlərdə qorunması, mühafizə olunması ilə bağlı müdafiə tədbirlərinin məcmusudur. Maraqların qorunması və reallaşdırılması hər bir dövlət üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən vəzifədir.

“Milli təhlükəsizliyin” etimoloji mənası milli təhlükəsizlik anlayışının özünün genezisini ifadə edən latın sözü “natio” (nəsil, tayfa) sözünə əsaslanır. Bu istilahın müasir anlayışı isə Qərbdə ümumi qəbul olunmuş “national security” (milli təhlükəsizlik) ifadəsindən alınmışdır. Bu ad altında həyati vacib milli maraqların təmin olunmasına yönəlmiş strategiya başa düşülür. Təhlükəsizliyin ictimai həyat sahələri üzrə əsas tipologiyası bunlardır: siyasi, iqtisadi, informasiya, hərbi, demoqrafik, ekoloji, psixoloji və s. Onlar bilavasitə milli təhlükəsizliyin strukturunu təşkil edir. Milli təhlükəsizliyin təmin olunması dövlət tərəfindən həyata keçirilən siyasi, iqtisadi, hüquqi tədbirlər sistemi, habelə çevik daxili və xarici siyasətlə bağlıdır.

Bundan başqa, milli təhlükəsizlik anlayışına və təhlükəsizlik təhdidləri termininə 1904-cü ildə ilk dəfə Amerika alimlərinə məxsus geosiyasi ədəbiyyatda istifadə olunub. “Milli təhlükəsizlik” termini sonrakı illərdə dünya geosiyaset elmində bir çox dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Əvvəlcə ona daxili məzmun daşıyan məsələlər - əmlakın, şəxsiyyətin və dövlətin mühafizəsi aid edilirdisə, sonradan bu sərəncama beynəlxalq və milli təhlükəsizlik məsələlərini də əlavə edildi. 1986–87-ci illərdən etibarən dünya siyasətşünaslığında milli təhlükəsizliyə insanların, cəmiyyətin və dövlətin daxili və xarici təhdidlərdən qorunmasını təmin edən inteqral anlayış kimi yanaşılmağa başlandı [4, s.93].

Bundan əlavə, Amerikalı-ictimai siyasi xadim Valter Lipman (23.09.1989-cu ildə Nyu-york şəhərində anadan olmuş, 14.12.1974-cü ildə həmin şəhərdə vəfat etmiş, amerikalı yazıçı, jurnalist, siyasi şərhçi) milli təhlükəsizliyi “Bir xalq müharibədən qaçmaq üçün qanuni mənfəətlərini qurban vermək

məcburiyyətində olmadıqda təhlükəsizliyə sahibdir və etiraz edilərsə, onları müharibə ilə qorumağa qadirdir” deyə izah etmişdir [5].

Amerika Siyasi Elmlər Birliyinin prezidenti Harold Lasvel (12.02.1902-ci ildə İllionis ştatında anadan olmuş, 18.12.1978-ci ildə Nyu-york şəhərində vəfat etmiş, politoloq) isə milli təhlükəsizliyi “Milli təhlükəsizliyin fərqli mənası xarici diktədən azad olmaq deməkdir” kimi qeyd etmişdir [5].

ABŞ-ın 1977-1981-ci illərdə müdafiə katibi vəzifəsində çalışmış Harold Braun isə qeyd edir ki, milli təhlükəsizlik bir xalqın rifahına və hər an bir millət olaraq, bir dövlət olaraq yaşamasına yönəlmiş çox ölçülü təhdidləri aradan qaldırmaq qabiliyyətinin ölçülə bilən vəziyyətini, ölkənin ərazi bütövlüyünü, dünyanın digər ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrini ağılabatan şərtlə davam etdirmək, təbiətini, qurumunu və idarəçiliyini kənar müdaxilələrdən qorumaq və sərhədlərinə nəzarət etmək qabiliyyətidir [5].

Mustafa Kamal Atatürk təhlükəsizliyi təmin edən əsas subyekt kimi dövləti əsas götürərək bunu aşağıdakı kimi ifadə edir: “Hökumətin varlığının səbəbi ölkənin asayişini, millətin hüsur və rahatlığını təmin etməkdir. Bütün ölkədə gerçək bir asayiş hakim olmalıdır. Millət böyük bir hüsur və asayişin içində rahat olmalıdır. Ölkəmizin hər hansı bir guşəsində xalqın təhlükəsizliyini, dövlətin bütövlüyünü və asayişini pozmağa qalxanlar dövlətin bütün qüvvələrini qarşısında görməlidirlər” [6].

Yuxarıda qeyd olunan fikirləri analiz etdikdə, milli təhlükəsizliyi şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin müdafiə dərəcəsinin artırılmasına yönəlmiş yekun fəaliyyət kimi qiymətləndirə bilərik. Hər bir dövlət milli maraqlarını təmin etməkdən ötrü təhlükəsizlik mühiti formalaşdırmalıdır. Dövlətin təhlükəsizlik mühiti onun suverenliyi, ərazi bütövlüyü, sərhədlərinin toxunulmazlığı, milli maraqları, davamlı inkişafı, əhalisinin rifah və dəyərlərinin qorunmasına təsir edən amillərin məcmusudur. Milli təhlükəsizliyi təmin etmək üçün xüsusi dövlət orqanları fəaliyyət göstərir. Bu fəaliyyət dövlətin nəzərdə tutduğu və qəbul etdiyi proqramlar və qanunlar çərçivəsində reallaşır. Milli təhlükəsizliklə bağlı Azərbaycan Respublikasında yetərincə hüquqi baza mövcuddur.

İlk olaraq qeyd etmək istəyirik ki, 12.11.1995-ci il tarixdə referendumla qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının preambulasında ölkəmizin milli təhlükəsizliyinin (daxili və beynəlxalq təhlükəsizliyin) əsas özəyini formalaşdıran ülvə niyyətlər sadalanmışdır:

- Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq;
- Konstitusiya çərçivəsində demokratik quruluşa təminat vermək;
- vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq;
- xalqın iradəsinin ifadəsi kimi, qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq;
- ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq, hamının layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək;
- ümumbəşəri dəyərlərə sadıq olaraq, bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək [7].

Azərbaycan Respublikasının 29.06.2004-cü il tarixli, 712-IIQ nömrəli “Milli təhlükəsizlik haqqında” qanununun 1-ci maddəsində milli təhlükəsizlik – dövlətin müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusiya quruluşunun, xalqın və ölkənin milli maraqlarının, insanın, cəmiyyətin və dövlətin hüquq və mənafelərinin daxili və xarici təhdidlərdən qorunmasının təmin edilməsi kimi göstərilmişdir [1].

Həmin qanunda Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin obyektləri kimi insan - onun hüquq və azadlıqları, cəmiyyət - onun maddi və mənəvi dəyərləri, dövlət - onun müstəqilliyi, suverenliyi, konstitusiya quruluşu və ərazi bütövlüyü, subyekt kimi isə insanların, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyi maraqlarının və tələbatlarının təmin edilməsi məqsədilə yaradılmış dövlət hakimiyyəti orqanları göstərilmişdir [1].

Rusiya Federasiyası Prezidentinin “Rusiya Federasiyasının milli təhlükəsizlik strategiyası haqqında” 31 dekabr 2015-ci il tarixli 683 nömrəli Fərmanının 6-cı maddəsində Rusiyanın milli təhlükəsizliyi şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin daxili, eləcə də xarici təhdidlərdən qorunmasını, vətəndaşlarının konstitusiya hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsini, yaşayış keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını, suverenlik, müstəqillik, dövlət və ərazi bütövlüyünü, davamlı sosial-iqtisadi

inkışafını, ölkənin müdafiəsini konstitusiyada və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş bütün növ təhlükəsizlikləri, ilk növbədə dövlət, ictimai, informasiya, ekoloji, iqtisadi, nəqliyyat, enerji təhlükəsizliyini və şəxsi təhlükəsizliyi nəzərdə tutur [3].

Milli təhlükəsizliyin təmin olunmasının hüquqi əsasları

Milli təhlükəsizliyi milli maraqların qorunma və mühafizə olunma sistemi kimi nəzərdən keçirməklə yanaşı, onun təmin edilməsində xüsusilə qeyd etməliyik. Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi dedikdə, ilk öncə milli təhlükəsizliyə qarşı olan real təhdidlərin proqnozlaşdırılması, təhlili, müəyyənləşdirilməsi, baş verə biləcək təhdidlərlərin və qarşısının alınması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi, milli təhlükəsizliyi təmin edən qüvvə və vasitələrin formalaşdırılması və hazırlığının təmin edilməsi, milli təhlükəsizliyə bilavasitə təhdid və qəsdlərin olması halında bütün qüvvə və vasitələrin səfərbər edilməsi, müvafiq əks-tədbirlərin görülməsi, yaranmış vəziyyətin mümkün nəticələrinin lokallaşdırılması və aradan qaldırılması nəzərdə tutulur.

Bundan başqa, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi dedikdə, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə əməkdaşlıq edərək, milli təhlükəsizliyə yönəlmiş təhdidlərə qarşı və milli maraqların təmin edilməsi üzrə siyasi, hərbi, təşkilati, sosial-iqtisadi, hüquqi və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi başa düşülür.

Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsinin 3 istiqamətini əsas istiqamət kimi göstərməliyik:

- milli təhlükəsizliyə qarşı olan təhdidlər;
- təhdidlərin qarşısının alınması üçün görülməli tədbirlər;
- təhdidlərlə mübarizə aparən dövlət orqanları.

Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsinin əsası insanın təhlükəsizliyini, onun hərtərəfli inkışafı üçün əlverişli şəraitin mövcudluğu, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində ümumdövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsi; cəmiyyətin təhlükəsizliyi, xalqın həyatı əhəmiyyətli maraq və tələbatlarının, habelə ictimai dəyərlər sisteminin təhlükə və təhdidlərdən qorunması; dövlətin təhlükəsizliyi, dövlətin müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusiyaya quruluşunun və həyatı əhəmiyyətli digər maraqlarının təhdidlərdən qorunmasıdır.

Milli təhlükəsizlik təmin olunarkən aşağıdakı prinsiplər əsas götürülməlidir:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına riayət edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin vahid dövlət siyasətinə əsaslanması və onun təmin olunması istiqamətlərinin tarazlaşdırılması və əlaqələndirilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyini təmin edən orqanlar arasında səlahiyyətlərin dəqiq müəyyən edilməsi, onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və həmin orqanların bir-birini qarşılıqlı surətdə operativ məlumatlandırması;
- Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təminatı ilə əlaqədar fəaliyyətin həyata keçirilməsinə nəzarət;
- beynəlxalq təhlükəsizlik sistemlərinə inteqrasiya;
- insan, cəmiyyət və dövlətin maraqları arasındakı tarazlığın saxlanılması və onların qarşılıqlı məsuliyyəti.

Hər bir dövlət öz milli təhlükəsizliyini təmin etməkdən ötrü milli təhlükəsizlik strategiyasını müəyyən edir. Milli təhlükəsizlik strategiyası - dövlətin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü və demokratik inkışaf yolunu, bununla yanaşı, tarazlaşdırılmış xarici siyasətinin çoxşaxəliliyini vurğulayan, şəxsiyyət, cəmiyyət və dövləti xarici və daxili təhdidlərdən qorumağa yönəlmiş siyasət və tədbirlərin məqsəd, prinsip və yanaşmalarının məcmusudur.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik strategiyası Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23.05.2007-ci il tarixli, 2198 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası”nda öz əksini tapmışdır.

Həmin konsepsiyada milli təhlükəsizliyin xarici və daxili siyasət vasitələri ilə təmin olunması qeyd edilmişdir. Təhlükəsizliyin xarici siyasət vasitələri ilə təmin edilməsinə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpası, Avropa və Avro-Atlantik strukturlara inteqrasiya, beynəlxalq təhlükəsizliyə

təhfə, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq, regional əməkdaşlıq və ikitərəfli münasibətlər, region ölkələri ilə əməkdaşlıq, qeyri-region ölkələri ilə əməkdaşlıq kimi siyasi istiqamətlər daxildir. Təhlükəsizliyin daxili siyasət vasitələri ilə təmin edilməsinə isə iqtisadi və sosial inkişaf, elm, təhsil, mədəniyyət siyasəti və mənəviyyatın, milli və dini tolerantlıq mühitinin qorunması, demokratiyanın, daxili təhlükəsizliyin, sərhəd təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi, miqrasiya siyasəti, enerji təhlükəsizliyi siyasəti, nəqliyyat təhlükəsizliyi siyasəti, fəvqəladə idarəetmə, ətraf mühitin və əhalinin sağlamlığının mühafizəsi, informasiya təhlükəsizliyi siyasəti daxildir [2].

Bundan başqa, konsepsiyada milli təhlükəsizliyin təmin edilməsinin ən vacib sahəsi kimi müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi göstərilmişdir.

Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 9-cu maddəsinin 1-ci hissəsində ölkənin öz təhlükəsizliyini və müdafiəsini təmin etmək məqsədilə silahlı qüvvələr yaratması qeyd olunmuşdur.

Hərbi sahədə təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətləri Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 2010-cu il 8 iyun tarixli, 1029-IIIQR nömrəli qərarı ilə təsdiq olunmuş Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinasında göstərilmişdir. Hərbi doktrina milli təhlükəsizliyin təminatı strategiyasının tərkib hissəsi olaraq insanın, cəmiyyətin və dövlətin hüquq və mənafələrinin daxili və xarici hərbi və digər təhdidlərdən qorunmasına yönəlmiş hərbi təhlükəsizlik sisteminin konseptual əsasını müəyyənləşdirən sənəddir. Hərbi doktrina hərbi təhlükəsizliyə təhdidlərin vaxtında aşkarlanması, təhlil edilməsi, qiymətləndirilməsi, qarşısının alınması, onlara yetərli müqavimətin göstərilməsi, dövlətin, əhalinin və ərazinin müdafiəyə hazırlanması, səmərəli hərbi təhlükəsizlik sisteminin yaradılması, müharibə və silahlı münaqişələrin qarşısının alınması, silahlı təcavüzün dəf edilməsi ilə bağlı məsələlərə dair Azərbaycan Respublikasının mövqeyini əks etdirir və Azərbaycan Respublikasının bu sahədə müdafiə siyasətini müəyyənləşdirir.

Hərbi doktrinanın 2-ci maddəsində qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikası xalqın və ölkənin milli maraqlarını təmin etməyə qadir müstəqil, demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət olaraq, öz inkişafı naminə milli təhlükəsizlik siyasətini müəyyən edir və həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasətinin tərkib hissələrindən biri də hərbi sahədə və digər sahələrdə milli maraqların təmin edilməsinə yönəlmiş Azərbaycan Respublikasının müdafiə siyasətidir [8].

Dövlətlərin milli təhlükəsizliklə bağlı strategiyalarına nəzər saldıqda həmin dövlətlərin milli maraqları və milli təhlükəsizliklərinə qarşı olan real təhdidlərin müxtəlifliyinə görə milli strategiyaları da fərqlidir.

Belə ki, Rusiya Federasiyasının milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı Rusiya Federasiyası Prezidentinin 31 dekabr 2015-ci il tarixli 683 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Rusiya Federasiyasının milli təhlükəsizlik strategiyası haqqında” sənədə nəzər saldıqda həmin fərmanın 1-ci hissəsinin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, bu strategiya Rusiya Federasiyasının milli maraqlarını və strateji milli prioritetlərini, milli təhlükəsizliyinin və Rusiya Federasiyasının milli təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinə və ölkənin uzun müddətli davamlı inkişafını təmin etməyə yönəlmiş daxili və xarici siyasət sahəsindəki məqsədləri, vəzifələri və tədbirlərini müəyyən edən strateji planlaşdırmanın əsas sənədidir. [3].

Bundan başqa, qeyd olunan hissənin 6-cı bəndində Rusiya Federasiyasında milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi - dövlət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə əməkdaşlıqda milli təhlükəsizliyə təhdidlərə qarşı yönəlmiş və milli maraqları təmin etməyə yönəlmiş siyasi, hərbi, təşkilati, sosial-iqtisadi, məlumatlandırma, hüquqi və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi kimi göstərilmişdir [3].

Bundan əlavə, Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidenti Donald Tramp tərəfindən 18 dekabr 2017-ci il tarixdə imzalanan “Milli Təhlükəsizlik Strategiyası” ilə ABŞ-nin maraqlarının və milli təhlükəsizliyinin həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq aləmdə mühafizə olunması və qorunmasının prioritetləri dörd istiqamətdə müəyyənləşdirilmişdir.

Birinci istiqamət, “Amerika xalqını, Vətəni qoruyun və Amerikanın Həyat Yolu”dur. Buraya ABŞ-ın ərazisinin və sərhədlərinin mühafizəsi, kütləvi qırğın silahlarından müdafiə, bioloji silah və pandemiya ilə mübarizə, sərhəd nəzarəti və immiqrasiya siyasətini gücləndirmək, cihadçı terrorist qruplarla mübarizə, transmilli cinayətkar təşkilatları məhv etmək, kiber hücumlar zamanı amerikanın təhlükəsizliyinin saxlanması, amerikanın dayanıqlığını möhkəmləndirmək kimi niyyətlər aiddir.

İkinci istiqamət, “Amerika rifahını, firavanlığını üstün tutmaq”dır. Bu istiqamətə daxili iqtisadiyyatın yenilənməsi və inkişafı, ədalətli və qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin qurulması, tədqiqat, texnologiya, ixtiraçılıq və innovasiyada öndə olmaq, ABŞ-ın milli təhlükəsizlik innovasiya bazasını tanımaq və qorumaq, enerji üstünlüklərini əldən verməmək aiddir.

Üçüncü istiqamət, “Sülhü qorumaq”dır. Buraya Amerikanın rəqabət üstünlüklərini yeniləmək, hərbi, müdafiə sənayesi bazası, nüvə qüvvələri, fəza, kiberməkan, zəka sahəsində inkişaf, rəqabətli, iqtisadi diplomatiya, məlumat bazasının inkişafı daxildir.

Dördüncü istiqamət, “Amerika təsiri”dir. Qeyd olunan istiqamətə tərəfdaşların həvəsləndirilməsi, çoxtərəfli forumlarda üstünlüyün əldə edilməsi, Amerika dəyərlərinin üstünlüyünü qəbul etdirmək aiddir [9].

Bundan əlavə, ABŞ-ın milli təhlükəsizlik strategiyasında ölkəni qorumaq və milli maraqlarını təmin etmək üçün müxtəlif regionlardan gələ biləcək təhdidlərin xarakteri, miqyası və intensivliyini müəyyən edə biləcək vahid regional strategiyalar müəyyənləşdirmək və ölkənin maraqlarının qorunması üçün Hind-Sakit okean, Orta Şərq, Cənubi və Mərkəzi Asiya, Qərb Yarımkürəsi, Avropa və Afrikada aparılacaq siyasi strategiya göstərilmişdir.

Hesab edirik ki, hər bir dövlətin milli maraqlarının və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından strategiya müəyyənləşdirmək hüququ vardır və bu hüquq həmin dövlətin özünümüdafiə instinktindən irəli gəlir.

Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsinin tərkib hissəsi olan təhlükəsizliyə yönələn təhdidlər və onların qarşısının alınması əsas məsələlərdən biri kimi müəyyən olunmalıdır. Hər bir ölkə təhlükəsizliyinə təhdid kimi müxtəlif amilləri müəyyən edə bilər.

Milli təhlükəsizliyə təhdidlər – ölkənin milli maraqlarının həyata keçirilməsinə mane olan və ya onlara təhlükə yaradan şərait, proses və amillərdir. Milli təhlükəsizliyə mümkün təhdidlər potensial və real ola bilər. Milli təhlükəsizliyinə təhdidlər mənbəyindən asılı olaraq xarici və daxili təhdidlərdən ibarətdir. Milli təhlükəsizliyinə potensial və real, daxili və xarici təhdidlər, əsasən ictimai həyatın siyasi, iqtisadi, sosial, hərbi, informasiya, ekologiya, elm, mədəniyyət və mədəniyyət sahələrində təzahür edir.

Azərbaycan Respublikasının “Milli təhlükəsizlik konsepsiyası”nın 3-cü maddəsində təhlükəsizliyimizə təhdid kimi, ölkənin müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü və konstitusiyası quruluşu əleyhinə qəsdlər, qanunun aliliyinə nail olunması, ictimai asayişin qorunması, insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində dövlət funksiyalarını yerinə yetirməyə qarşı fəaliyyət, separatçılıq, etnik, siyasi və dini ekstremizm, terrorçuluq və kütləvi qırğın silahlarının yayılması, regional münafişlər və transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq, Azərbaycan Respublikasının enerji infrastrukturuna qarşı fəaliyyət, xarici siyasi, hərbi və ya iqtisadi asılılıq, iqtisadi qeyri-sabitlik, peşəkar insan ehtiyatlarının çatışmazlığı, regional hərbiləşdirmə, ekoloji problemlər və s. amillər göstərilmişdir [2].

Milli təhlükəsizliyə yönələn təhdidlər ölkələrin yerləşdiyi region, qonşular, iqtisadi və hərbi güc baxımından dəyişir. ABŞ-ın “Milli Təhlükəsizlik Strategiyası”nın giriş hissəsində Amerika Koreya Xalq Demokratik Respublikasını, İran İslam Respublikasını, cihadçı terrorçu və transmilli cinayətkar təşkilatlarının fəaliyyətini özünün milli təhlükəsizliyinə təhdid hesab edir.

Bundan başqa, Rusiya Federasiyasının “Milli təhlükəsizlik strategiyası”nın 6-cı maddəsində milli təhlükəsizliyə təhdid - milli maraqlara birbaşa və ya dolayısı ilə zərər vurma imkanı yaradan şərtlər və amillər toplusu kimi ifadə olunur.

Qeyd olunan strategiyanın 43-cü maddəsində xarici dövlətlərin xüsusi xidmət orqanları tərəfindən həyata keçirilən kəşfiyyat fəaliyyəti, konstitusiyası quruluşunun zorla dəyişdirilməsinə cəhd, dövlət orqanlarının işini pozmağa, hərbi və sənaye obyektlərinin fəaliyyətini, əhalinin yaşayışını, nəqliyyat

infrastrukturunu məhv etməyə və ya pozmağa yönəlmiş terror və ekstremist təşkilatların fəaliyyəti, kütləvi qırğın silahlarını, radioaktiv silahları ələ keçirməklə zəhərli, kimyəvi və bioloji hücumun təşkil edilməsi, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin, silah-sursatın, partlayıcı maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, qanunsuz miqrasiyanın təşkili və insan alveri ilə əlaqəli cinayətkar təşkilatların, eləcə də qrupların fəaliyyəti, şəxsə, əmlaka, dövlət hakimiyyətinə, ictimai və iqtisadi təhlükəsizliyə qarşı yönəlmiş cinayətlər, korrupsiya Rusiya Federasiyasının təhlükəsizliyinə təhdid hesab edilir [3].

Milli təhlükəsizliyə qarşı yönəlmiş təhdidlərin qarşısının alınması ilə bağlı funksiyaları bu istiqamətdə səlahiyyətləndirilmiş silahlı qüvvələr və dövlət orqanları həyata keçirirlər. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyini təmin edən qüvvələr və dövlət orqanları aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Ordusu və başqa silahlı birləşmələr;
- Azərbaycan Respublikasının xüsusi xidmət orqanları;
- polis, prokurorluq, gömrük, vergi və digər hüquq mühafizə orqanları;
- sənaye, energetika, nəqliyyat sahəsində işlərin təhlükəsiz görülməsi qaydalarına məsuliyyət

daşıyan, rabitə və informasiya təhlükəsizliyini, ətraf mühitin mühafizəsini və əhəlinin sağlamlığının qorunmasını təmin edən orqanlar və milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasında iştirak edən digər dövlət orqanları.

Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10.04.1997-ci il tarixli fərmanı ilə təhlükəsizlik şurası yaradılmışdır. Təhlükəsizlik şurası prezidentin yanında məşvərətçi orqan olaraq vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması sahəsində prezidentin konstitusiyə səlahiyyətlərini həyata keçirməsinə şərait yaradılmasını təmin edir. Şuranın tərkibinə vitse-prezident, milli məclisin sədri, baş nazir, prezident administrasiyasının rəhbəri, dövlət müşavirləri, baş prokuror, xarici işlər naziri, müdafiə naziri, dövlət təhlükəsizlik xidmətinin rəisi və daxili işlər naziri daxildir. Təhlükəsizlik şurasının iclaslarına prezident sədrlik edir. Şuranın katibi funksiyalarını prezidentin administrasiyasının rəhbəri yerinə yetirərək təhlükəsizlik şurasının fəaliyyətini təmin edir, onun iclaslarının hazırlanmasına rəhbərlik edir. İclasların gündəliyi və məsələlərin müzakirəsi qaydası administrasiya rəhbərinin təqdimatı əsasında prezident tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 sentyabr 2019-cu il tarixli 829 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Təhlükəsizlik Şurası katibinin xidməti haqqında Əsasnamə”nin 2-ci maddəsində Təhlükəsizlik Şurası katibinin xidmətinin təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilir. Belə ki, həmin xidmət Təhlükəsizlik Şurasının işinin və Təhlükəsizlik Şurası katibinin fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün tədbirlər görür, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi, dövlətin müdafiə qabiliyyəti, daxili və xarici təhlükəsizlik məsələlərinin araşdırılmasına, təhlilinə, müvafiq məlumat və təkliflərin hazırlanmasına yönəlmiş fəaliyyəti həyata keçirir, ölkədə milli təhlükəsizliyin təmin olunması ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının qanunlarından, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarından irəli gələn məsələlərin icrasını nəzarətdə saxlayır, Azərbaycan Respublikasında milli təhlükəsizliyin vəziyyəti barədə elmi, informasiya və analitik xarakterli iş aparır [10].

Nəticə

Müasir beynəlxalq aləmdə gedən qloballaşma şəraitində hər bir ölkənin dinamik inkişafı təcrid olunmuş qaydada deyil, əksinə onun geniş beynəlxalq əlaqələrinin formalaşdırılması əsasında mümkündür. Bu səbəbdən də milli təhlükəsizlik problemi, onun səmərəli təşkili günün aktual məsələsi sayıla bilər. Dövlətin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı olan sahələr: siyasi, hərbi, iqtisadi, sosial, sənaye, informasiya, ekologiya, elm, mədəniyyət, mənəviyyat və digər sahələrdə milli təhlükəsizlik konsepsiyasının ölkənin inkişaf tempinə, həm daxili, həm də xarici proseslərə və yeni yaranmış milli maraqlara və mövcud şəraitə uyğun sahəvi yenilənməsi təklif olunur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23.05.2007-ci il tarixli, 2198 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası”nın tərkib hissəsini təşkil edən siyasi, hərbi, iqtisadi, sosial, sənaye, informasiya, ekologiya, elm, mədəniyyət, mənəviyyat və digər sahələrdə

təhlükəsizlik konsepsiyaları ölkənin inkişafı, regionda və beynəlxalq aləmdə gedən proseslər fonunda fərdiləşdirilib dövlətin iqtisadi, sosial, sənaye, informasiya, ekologiya, elm, mədəniyyət və digər sahələrinə aid xüsusiləşdirilmiş təhlükəsizlik konsepsiyalarının qeyd olunan hər sahə üçün ayrılıqda hazırlanması dövlətin ayrı-ayrı sahələrində milli təhlükəsizlik baxımından təkmilləşməyə gətirib çıxaracaqdır.

Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Azərbaycan Respublikasında aparılan strateji araşdırmaların koordinasiyasını və ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin elmi-analitik informasiya təminatını həyata keçirmək məqsədilə 12.11.2007-ci il tarixli 648 nömrəli fərmanı əsasında yaradılmışdır. Mərkəzin əsas funksiyası daxili və xarici siyasətin ən mühüm inkişaf istiqamətlərini analiz etmək, dünyada baş verən geosiyasi prosesləri, beynəlxalq siyasəti izləmək, təhlil etmək, gələcək inkişaf meyillərinə dair proqnozlar vermək, ciddi proseslərə təsir göstərə bilən faktorlar üzərində tədqiqatlar aparmaq, bütün bu işlər əsasında Azərbaycanın dövlət maraqlarına, milli təhlükəsizliyinə uyğun olan və bu tələblərə cavab verən müxtəlif proqramlar, konsepsiyalar, doktrinalar hazırlamaqdan ibarət idi. Ancaq Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 14.01.2019-cu il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi ləğv edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında yuxarıda qeyd olunan məqsədləri yerinə yetirə bilən ixtisaslaşmış qurum hazırda mövcud deyil, bu səbəbdən də ölkədə milli təhlükəsizlik və onun təmin olunması ilə əlaqədar proqramları hazırlayıb tədqiq edən, elmi əsaslarını müəyyənləşdirən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Milli Təhlükəsizlik İnstitutunun yaradılması təklif edilir. Həmin institut ölkənin milli təhlükəsizliyinin elmi əsaslarının işlənilib hazırlanmasında və bu sahədə kadr hazırlığında daha da səmərəli inkişaf tendensiyasını formalaşdırmış olar. Milli təhlükəsizlik İnstitutunda milli təhlükəsizliklə bağlı konsepsiyalar, proqramlar, elmi tədqiqat işləri hazırlanmaqla bu istiqamətdə inkişafa dəstək verə bilər. Qeyd olunan institut milli təhlükəsizliyi təmin edən qurumlarla qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsi fonunda həmin qurumların praktik təcrübəsindən istifadə edə bilər, beynəlxalq və yerli təcrübəni öyrənərək dövlət qurumlarında təlim-tədris fəaliyyətini həyata keçirib bu sahədə elmi yeniliklərin və qarşılıqlı fəaliyyətin inkişafına töhfə vermiş olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu / 29.06.2004-cü il tarixli, 712-IIQ nömrəli: [Elektron resurs] / URL: www.e-qanun.az.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23.05.2007-ci il tarixli, 2198 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası”: [Elektron resurs] / URL: www.e-qanun.az.
3. Rusiya Federasiyası Prezidentinin “Rusiya Federasiyasının milli təhlükəsizlik strategiyası haqqında” 31 dekabr 2015-ci il tarixli 683 nömrəli Fərmanı.
4. “Azərbaycan Respublikasının Milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasətinin əsasları” / tərt. ed. Ə.Həsənov. – Bakı: “Zərdabi” Nəşriyyat poliqrafiya, – 2016. – 93 s.
5. National security: [Electronic resource] / URL: https://en.m.wikipedia.org/wiki/National_security.
6. Nağıyev N. Milli təhlükəsizlik və onun təmin olunması sistemi : [Electronic resource] / Dirçəliş-21-ci əsr, – 2008. URL: https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2008_443j.htm.
7. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası: [Elektron resurs] / 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmişdir. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/897>.
8. Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinası / – Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, – 2010. – 36 s.
9. ABŞ-nın Milli Təhlükəsizlik Strategiyası: [Elektron resurs] / ABŞ Prezidenti tərəfindən 18.12.2017-ci il tarixdə imzalanmışdır. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/president-donald-j-trump-announces-national-security-strategy-advance-americas-interests/>.

10. Azərbaycan Respublikasının Təhlükəsizlik Şurası katibinin xidməti haqqında Əsasnamə: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 sentyabr 2019-cu il tarixli 829 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. URL: www.e-qanun.az.

Аннотация

**Национальная безопасность и правовая основа его обеспечения
Вугар Талибов**

В статье рассматривается концепция национальной безопасности с учетом индивидуального законодательства, взглядов общественных и государственных чиновников, а также международного опыта. В статье также анализируются правовые основы обеспечения национальной безопасности, угрозы национальной безопасности, меры, принимаемые для предотвращения угроз, государственные органы, борющиеся с угрозами, и основные положения стратегий национальной безопасности разных стран.

Ключевые слова: национальная безопасность, национальные интересы, обеспечение национальной безопасности, угрозы национальной безопасности, стратегия национальной безопасности, государство, общество, идентичность.

Abstract

**National security and legal bases of its provision
Vugar Talibov**

The article examines the concept of national security, taking into account individual legislation, the views of public and state figures, and international experience. The article also analyzes the legal framework for ensuring national security, threats to national security, measures taken to prevent threats, government agencies fighting threats and the main points of national security strategies of different countries.

Keywords: national security, national interests, ensuring national security, threats to national security, national security strategy, state, society, identity.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 09.04.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 22.04.2021

Çapa qəbul edilmişdir: 11.05.2021

UOT 616

ÜRƏYİN İŞEMİK XƏSTƏLİYİ OLAN HƏRBİ QULLUQÇULAR VƏ MÜLKİ ŞƏXSLƏRİN HƏYAT KEYFİYYƏTİ VƏ PSIXOSOMATİK STATUSLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Aysel Məsimova

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

E-mail: dr.ayselmasimova@gmail.com

Xülasə. Məqalədə stabil gərginlik stenokardiyası və keçirilmiş miokard infarktı olan hərbi qulluqçular və mülki şəxslərin həyat keyfiyyəti və psixosomatik statusu müqayisəli şəkildə müzakirə olunur. Stabil gərginlik stenokardiyası və keçirilmiş miokard infarktı olan pasientlərdə şəxsi xüsusiyyətlərlə, bəzi emosional komponentlər və xəstəliyin daxili gedişatı ilə qarşılıqlı əlaqədə psixosomatik status pozulmalarının ifadəliliyinin, sağlamlıq dinamikasının tədqiqinin nəticələri təqdim edilir. Aparılmış tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, hərbi qulluqçular qrupunda mötədil və ağır xroniki stress, mülki şəxslər qrupuna nisbətən 2 dəfə yüksək olmaqla, müvafiq olaraq 65% və 28%, həyəcan vəziyyətinin ümumi göstəricisi hərbi qulluqçularda mülki şəxslər qrupuna nisbətən 24% yüksək olmaqla, müvafiq olaraq 60% və 36% təşkil etmişdir. Digər göstəricilərə nisbətən depressiya hərbi qulluqçular arasında az dərəcədə aşkarlanaraq tezliyi 47%, mülki şəxslər arasında isə 27% təşkil etmişdir.

Açar sözlər: ürəyin işemik xəstəliyi, hərbi qulluqçular, mülki şəxslər, həyəcan, miokard infarktı, depressiya, stress.

Giriş

Bugün “həyat keyfiyyəti” termini elmi biliyin müxtəlif sahələrində istifadə olunur. Demografik göstəricilərin tərkib hissəsi olan “ömür müddəti” anlayışı ilə yanaşı, həyat keyfiyyəti müasir kardiologiyada da mühüm aspektlərdən biridir [1]. Ümumiyyətlə, həyat keyfiyyəti (Quality of life, QoL) termininə XX əsrin əvvəllərində psixoloqların əsərlərində rast gəlinmişdir və insanın tələbatlarının ödənmə dərəcəsinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tuturdu. Müasir baxışa görə, həyat keyfiyyəti insanın subyektiv qavrayışına əsaslanan fiziki, psixoloji və sosial fəaliyyətinin inteqral xüsusiyyətidir [7]. Qeyd etmək lazımdır ki, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) həyat keyfiyyətini insanın özünün həyatdakı mövqeyini yaşadığı mədəni mühit və dəyərlər sistemi ilə kontekstdə öz məqsədlərinə, standartlarına və baxışlarına uyğun qavraması kimi səciyyələndirir [3].

Həyat keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün bir neçə vacib komponent təhlil olunur: fiziki vəziyyət, emosional və psixoloji status [4; 5; 6]. Aydınır ki, həyat keyfiyyətinin fiziki komponenti xəstələr arasında üstünlük təşkil edən məsələdir. Lakin son zamanlar həyat keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində ürəyin işemik xəstəliyinin klinikasına mühüm yer verilir, çünki bu xəstəliyin yaranması və inkişafında psixoloji amillər böyük rol oynayır. Müəyyən edilmişdir ki, anamnezində ürəyin işemik xəstəliyi (ÜİX) və psixoloji pozulmaların olması pasiyentlərin həyat keyfiyyəti ilə birbaşa əlaqəlidir. Buna görə də həyat keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində psixosomatik statusa da böyük yer ayrılır [7]. Bəlkə də bu, ÜİX-nin cavanlaşması ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən psixososial stress və depressiya da ürək-damar xəstəliklərinin (ÜDX) müstəqil risk faktorları sayılır ki, bu da ÜİX olan xəstələrin gündəlik həyatına mənfi təsir göstərməklə yanaşı, həyat fəaliyyətinə də neqativ proqnostik təsir göstərə bilər. Prospektiv klinik tədqiqatların nəticələrinə əsasən, xroniki stress və depressiya ürək-damar ölümü riskini 2–3 dəfə artırır. ÜİX, xroniki ürək çatışmazlığı, xroniki obstruktiv ağciyər xəstəliyi və 2-ci tip şəkərli diabet kimi somatik xəstəliklərdən əziyyət çəkən insanlarda tez-tez depressiv spektr pozulmalarına rast gəlinir. ABŞ alimlərinin fikrincə, ÜİX olan xəstələrin 20%-i mötədil dərəcədə depressiya vəziyyətindədir. Miokard infarktı (Mİ) keçirmiş və depressiyadan əziyyət çəkən xəstələr arasında ölüm hallarının səviyyəsi miokard infarktı keçirmiş depressiya əlamətləri olmayan xəstələrə nisbətən 3–6 dəfə çoxdur.

Dünyanın 52 ölkəsində aparılan İNTERHEART beynəlxalq tədqiqatında əsas risk amilləri arasında kəskin miokard infarktının inkişafında stressin rolu öyrənilmişdir. Bu məqsədlə dörd göstərici təhlil edilmişdir: işdə stress, evdə stress, maddi problemlər, son bir ildəki ciddi həyat sınaqları. Tədqiqatın nəticələri psixososial stressə Mİ keçirmiş qrupda daha çox rast gəlindiyini təsdiqlədi. Məsələn, birinci qrupdakı xəstələrin (Mİ qrupu) 23.0% -i ikinci (nəzarət) qrupundakı 17.9%-nə qarşı işdə dövrü olaraq stress yaşamış, daimi stressi isə birinci qrupdakı xəstələrin 5.0%-i ikinci qrupdakı xəstələrin 10.0%-nə qarşı yaşamışdır. İl ərzində stressli hadisələrə daha çox birinci qrupda rast gəlinmişdir (16.1% 13.0%-ə qarşı; depressiya – 24.0% 17.6%-ə qarşı) [8]. Beləliklə, INTERHEART tədqiqatına görə, depressiya və stress doqquz müstəqil risk amilləri arasında əhəmiyyətinə görə üçüncü risk amili olaraq qəbul edilmişdir [9].

Ədəbiyyatda, əsasən, ÜİX olan ayrı-ayrı xəstələr qrupunda psixoemosional pozulmaların bəzi xüsusiyyətlərinin qiymətləndirildiyi ayrı-ayrı məlumatlara rast gəlinir. Lakin stabil gərginlik stenokardiyası və keçirilmiş miokard infarktı olan hərbi qulluqçularda həyat keyfiyyəti və psixosomatik status hələ də yetərli dərəcədə öyrənilməmişdir. Doğrudur, hərbi qulluqçular arasında ÜİX-nin və ürək-damar xəstəliklərinin digər formalarının inkişafının mühüm risk amillərindən biri olan stress və psixosomatik pozulmaların digər formalarının ÜİX-nin inkişafına verdiyi “təhfələr” bir sıra tədqiqatlarda göstərilmiş və sübut olunmuşdur ki, döyüş əməliyyatlarında iştirak və ortaya çıxan stress sonradan ÜDX-nin və digər xroniki xəstəliklərin inkişafına təsir göstərir. Buna görə də psixi yüklənməyə məruz qalan hərbi qulluqçular qrupunda mühüm praktiki aspekti olan psixosomatik statusun əsas indikatorlarının öyrənilməsi aktuallaşır əldə edir.

Deyilənlər nəzərə alınaraq, tədqiqat işində stabil gərginlik stenokardiyası və keçirilmiş miokard infarktı olan hərbi qulluqçularda psixosomatik status pozuntularının ifadəliliyinin, sağlamlıq dinamikasının şəxsi xüsusiyyətlər, bəzi emosional komponentlər və xəstəliyin daxili gedişatı ilə qarşılıqlı əlaqədə tədqiq edilməsi qarşıya qoyulmuşdur.

Material və təhlil metodları

Ümumilikdə yaş diapazonu 30–65 yaş (ortalama yaş 55 ± 3.6 yaş), ÜİX, gərginlik stenokardiyası II–IV dərəcəli funksional sinif (FS) olan 116 kişi müayinə edilmişdir. Pasientlər, sosial statuslarına uyğun olaraq iki qrupa bölünmüşdür. I qrupa 60 nəfər hərbi qulluqçu olan pasient, II qrupa isə mülki şəxslər sırasından olan 56 pasient daxil edilmişdir. Silahlı Qüvvələrin Baş Klinik Hospitalının (SQBKH) Ürək-Damar Cərrahiyyəsi şöbəsində müalicə alan bu xəstələrdə psixosomatik pozulmalar (xroniki stress, həyəcan, depressiya) tədqiq edilmiş, pasientlər arasında Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) ekspertləri tərəfindən hazırlanmış, klinik və epidemioloji tədqiqatlar üçün nəzərdə tutulmuş anketdən istifadə olunmuşdur. Bundan başqa, həyat keyfiyyətinin öyrənilməsi üçün diaqnostik metod kimi kliniki söhbət, integrativ həyəcanlılıq testi, stress və depressiyanın skriningi üçün Reeder anketi və A.S. Zigmond və R.P. Snaith tərəfindən 1983-cü ildə işlənib hazırlanmış hospital həyəcan və depressiya şkalasından da istifadə edilmişdir ki, bu da depressiya və həyəcanlılığın ağırlıq dərəcəsini müəyyənləməyə və qiymətləndirməyə imkan vermişdir. Şkalanın üstünlükləri istifadəsinin və emalının sadəliyindədir ki (şkalanın doldurulması uzun vaxt tələb etmir və xəstədə çətinlik yaratmır), bu da onu pasientlərdə həyəcan və depressiyanın ilkin aşkarlanması (skrining) üçün ümumsomatik praktikada istifadəsinə imkan verir. Anket iki pozuntu – həyəcan və depressiya ilə bağlı yüksək diskriminant vahidliyə malikdir. Eyni zamanda bütün pasientlər üzərində elektrokardiografiya (EKQ), doppler-exokardiografiya, koronar angiografiya müayinələri aparılmışdır.

Statistik təhlil

Alınan nəticələr SAS (Statistical Analysis System) proqramı vasitəsilə təhlil olunmuşdur. Tədqiq olunan dəyişənlərin təsviri rəqəm xarakteristikaları: orta tezliklər, standart sapmalar və standart xətlər PROC SUMMARY, PROC UNIVARIATE, PROC FREQ prosedurlarının köməyi ilə əldə edilmişdir. Statistik səhihliyin hesablanması üçün standart əhəmiyyətlik meyarlarından: χ^2 , t- Student testindən

(iki seçimli) və dispersiya analizinin Fişer meyarından (F-testindən) istifadə olundu. Cədvəl və şəkillərdə əldə edilmiş kəmiyyətlər $n(\%)$ və $M \pm m$ kimi təqdim olunmuşdur. Hesablamalar kompüterdə elektron cədvəl (EXCEL) vasitəsilə aparılmışdır.

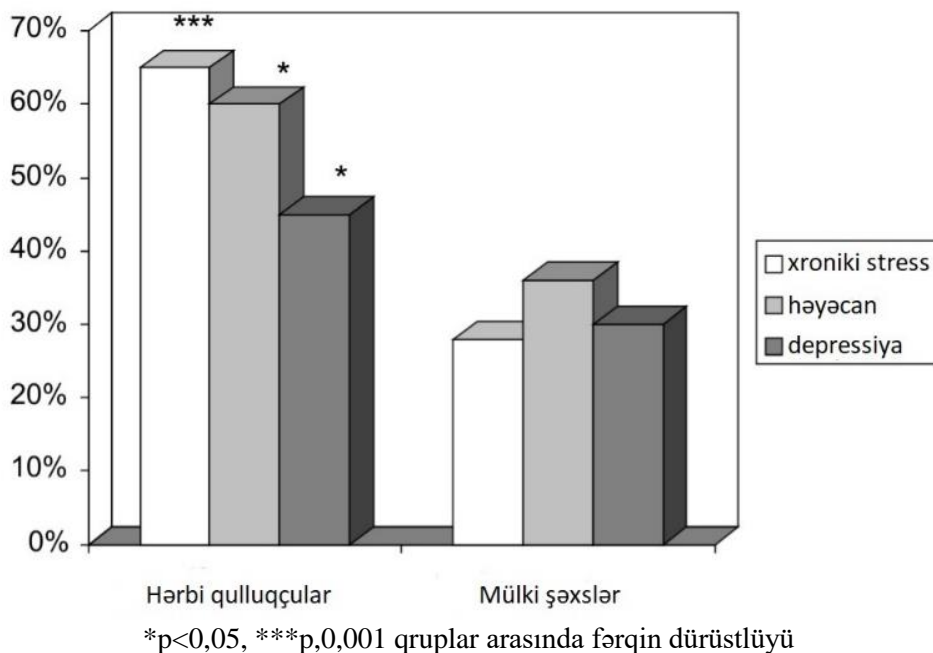
Alınmış nəticələr və onların təhlili

ÜİX olan xəstələrin həyat keyfiyyətinə və proqnozuna təsir edən mühüm amil kimi psixosomatik status pozulmalarına dair aparılan bir sıra prospektiv tədqiqatlar göstərir ki, stress, həyəcan və depressiya səviyyəsi ilə ÜDX ağırlaşmalarının inkişafı arasında sıx əlaqə vardır. Eksperimental tədqiqatların nəticələri göstərir ki, xroniki stress və həyəcan/depressiya zamanı endotelial funksiya pozulur, iltihab proseslərinin aktivləşməsi, həmçinin aqreqasiya və tromb yaranma müşahidə olunur [10]. Bununla yanaşı, simpatoadrenal sistemin hiperaktivliyi də qeyd edilir. Bütün bu mexanizmlər təcrid olunmuş halda və ya bir-biri ilə birlikdə aterogeneza və aterotromboza səbəb olur.

Psixi pozulmaların ÜDX-nin proqnozuna neqativ təsirlərindən biri də xəstələrin müalicəyə və həkim tövsiyələrinə əməl etməməsidir. ÜDX-nin profilaktikasına dair milli tövsiyələrdə stress, həyəcan və depressiya xəstələrin həyat tərzini arzuolunan istiqamətə dəyişdirmək üçün əhəmiyyətli maneələr kimi qəbul edilir [11]. Digər tərəfdən ÜİX olan xəstələrdə bu pozulmaların olması xəstəliyin kliniki gedişini ağırlaşdırır, həyat keyfiyyətini və müddətini pisləşdirir.

Tədqiqat çərçivəsində ÜİX olan iki qrup kişinin psixosomatik statusu təhlil edilmişdir. Bu məqsədlə xroniki stress, həyəcan və depressiya kimi parametrlər öyrənilmişdir.

Müəyyən edilmişdir ki, hərbi qulluqçular arasında depressiya digər göstəricilərə nisbətən az təsadüf olunur (47% təşkil etmişdir), mülki şəxslər arasında isə bu xəstəliyin rastgəlmə tezliyi 27% təşkil edir (Şəkil 1). Deməli, hərbi qulluqçular qrupunda həyəcan və depressiya tezliyi mülki şəxslərə nisbətən xeyli çoxdur ($p < 0.05$).

Şəkil 1. İki kişi qrupunda xroniki stress və həyəcan/depressiyanın ifadəliliyi

Sorğuya müvafiq olaraq, xroniki stress üç kateqoriyada təqdim edilmişdir: mülayim, mötədil və ifadəli (Cədvəl 1). Aydın olmuşdur ki, xroniki stressin qradasiyasına görə qruplar bir-birindən fərqlənir. Belə ki, mülki şəxslərin üçdə ikisində mülayim xroniki stress aşkar olunursa, hərbi qulluqçular arasında hər üç nəfərdən birində mülayim stress aşkar olunur (müvafiq olaraq 35% və 72%). Hərbi qulluqçular arasında mülki qrupla müqayisədə mötədil xroniki stress 2,5 dəfə çox aşkar edilmişdir (45% və 18%,

$p < 0,01$). Hər beşinci hərbi qulluqçuda əhəmiyyətli xroniki stress aşkar edildi ki, bu da mülki şəxslərlə müqayisədə 2 dəfə çoxdur. Lakin bu fərqlər statistik mötəbərliyə çatmır.

Cədvəl 1. ÜİX olan hərbi qulluqçular və mülki şəxslər arasında psixosomatik status

Qruplar	Hərbi qulluqçular qrupu, n=60	Mülki şəxslər qrupu, n=56
Xroniki stress		
Mülayim	35% (n=24)	72% (n=40)***
Mötədil	45% (n=24)**	18% (n=10)
İfadəli	20% (n=12)	10% (n=6)
Həyəcan		
Norma	40% (n=24)	65% (n=36)**
Subkliniki	35% (n=21)	25% (n=14)
Kliniki	25% (n=15)*	10% (n=6)
Depressiya		
Norma	53% (n=32)	70% (n=39)
Subkliniki	27% (n=16)	16% (n=9)
Kliniki	20% (n=12)	14% (n=8)

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$ – qruplar arasında fərqi mötəbərliyi

ÜİX olan mülki şəxslərin üçdə ikisi ümumiyyətlə həyəcan hissi keçirmir, 25%-i isə subkliniki həyəcan hissini keçirdiyini bildirmiş və yalnız 10% -də kliniki ifadəli həyəcan aşkar edilmişdir. Hərbi qulluqçular qrupunda həyəcanın ifadəliliyinin paylanması mülki şəxslər qrupundan fərqlənir. 40% hallarda həyəcanın olmadığı bildirilmişdir. Hər üçüncü hərbi qulluqçuda subkliniki həyəcan aşkar edilmişdir (35%). Hər dördüncü hərbi qulluqçu kliniki ifadəli həyəcan hissi keçirir ki, bu da mülki şəxslər qrupu ilə müqayisədə xeyli yüksəkdir (25% və 10%, $p < 0,05$). Depressiyanın təzahürlərində də analoji tendensiya izlənilir, lakin həyəcanla müqayisədə bu, az ifadəlidir. Hərbi qulluqçular arasında 53%, mülki şəxslər arasında 70% depressiyanın olmadığını bildirdi. Eyni zamanda hər dördüncü hərbi qulluqçu subkliniki və hər beşinci hərbi qulluqçu klinik ifadəli depressiyadadır. Mülki şəxslər arasında kliniki ifadəli depressiya 14% halda, subklinik depressiya isə 16% hallarda aşkar edilmişdir. Beləliklə, ikinci dərəcə depressiyanın ifadəliliyi qruplar arasında fərqlənmədi.

Bu araşdırmanın nəticələrinə görə, hərbi qulluqçular arasında psixosomatik statusun kliniki ifadəli pozuntuları 20–25% hallarda qeydə alınır. Mülki şəxslər qrupunda da psixosomatik status pozuntuları aşkar edilmişdir. Ancaq mülki şəxslər arasında bu dəyişikliklərin ifadəliliyinin hərbi qulluqçularla müqayisədə daha az olduğu ortaya çıxmışdır. Aydın ki, müqayisə edilə bilən sosial xarakteristikalarda hərbi qulluqçular arasında psixosomatik göstəricilərin daha ifadəli pozuntuları stressli vəziyyətlərin ekstremal həcmi və hərbi qulluqçuların iş yükünün normallaşdırılmamış olması ilə bağlıdır.

Nəticə

Aparılmış tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ÜİX olan hərbi qulluqçular arasında xroniki stress, həyəcan/depressiya mülki şəxslərlə müqayisədə üstünlük təşkil edir. Hərbi qulluqçular qrupunda mötədil və ağır xroniki stress mülki şəxslər qrupuna nisbətən 2 dəfə yüksək olmaqla, müvafiq olaraq 65% və 28%, həyəcanlı vəziyyətin ümumi göstəricisi mülki şəxslər qrupuna nisbətən 24% yüksək olmaqla, müvafiq olaraq 60% və 36%, depressiya digər göstəricilərə nisbətən az dərəcədə aşkar olunmaqla, 47% təşkil etmişdir. Beləliklə, ürayın işemik xəstəliyi olan hərbi qulluqçuların həyat

keyfiyyəti və psixosomatik statusunun dəyərləndirilməsi ÜİХ-nin müalicə taktikasının təyini və ikinci profilaktikası tədbirlərində onları psixi-korreksiya işinin əlavə amilləri kimi müəyyən etməyə imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Верткин, А.Л., Скотников, А.С. Коморбидность // Лечащий врач, – 2013. №8, – с 3-6.
2. Rosengren, A. Association of psychosocial risk factors with risk of acute myocardial infarction in 11 119 cases and 13 648 controls from 52 countries (the INTERHEART study): case-control study / A.Rosengren, S.Hawken, S.Yusuf – Lancet: – 2004. 364, – p. 953–962.
3. Study protocol for the World Health Organization project to develop a Quality of Life assessment instrument // Quality of Life Research, – 1993. №2, – p.153-158.
4. Гаврилова, Т.В. Принципы и методы исследования качества жизни населения // Технологии качества жизни, – 2004. №4, – с. 1-11.
5. Шкалы, тесты и опросники в медицинской реабилитации / Под ред. А.Н.Белоа. – Москва: Антидор, – 2002. – 440 с.
6. Jette, A. Physical disablement concepts for physical therapy research and practice // Physical therapy, – 1994. – vol.74 №5, – p. 380-386.
7. Cannon, C.P. Dual antithrombotic therapy with dabigatran after PCI in atrial fibrillation. / C.P.Cannon, D.L.Bhatt, J.N.Oldgren. Engl J Med, – 2017. 377 (16), – p. 1513-1524.
8. Арутюнов, Г.П. Коррекция гипертриглицеридемии с целью снижения остаточного риска при заболеваниях, вызванных атеросклерозом. Заключение Совета экспертов / Г.П.Арутюнов, С.А.Бойцов, М.И.Воевода [и др.] // Российский кардиологический журнал, – 2019. №9, – с. 44-51.
9. Бадейникова, К.К. Определение ранних маркеров атеросклероза у мужчин с различным уровнем риска развития сердечно-сосудистых осложнений / К.К.Бадейникова, А.П.Мазаев, З.А.Тогузова [и др.] // Кардиология, – 2014. №6, – с. 35-39.
10. Ford, T.J. Stratified medical therapy using invasive coronary function testing in angina: the CorMicA trial. J Am Coll Cardiol, – 2018. 72 (23), p – 2841-2855.
11. Beltrame, J.F, Crea, F, Kaski JC, et al. International standardization of diagnostic criteria for vasospastic angina. Eur Heart J. – 2017. 38. – p. 2565-2568.

Аннотация

Оценка качества жизни и психосоматического статуса военнослужащих и гражданского населения с ишемической болезнью сердца

Айсель Месимова

В статье сравнивается качество жизни и психосоматический статус военнослужащих и гражданских лиц со стабильной стенокардией напряжения и инфарктом миокарда. У пациентов со стабильной стенокардией напряжения и инфарктом миокарда представлены результаты исследования динамики состояния здоровья, выраженности нарушений психосоматического статуса в зависимости от личностных характеристик, некоторых эмоциональных компонентов и внутреннего течения болезни. Исследование показало, что умеренный и тяжелый хронический стресс в военной группе был в два раза выше, чем в гражданской группе, 65% и 28% соответственно, а общий показатель тревожности был на 24% выше в военной группе, чем в гражданской группе, 60% и 36% соответственно. По сравнению с другими показателями депрессия была менее распространена среди военных, с частотой 47% и 27% среди гражданского населения.

Ключевые слова: ишемическая болезнь сердца, военнослужащие, гражданские лица, тревога, инфаркт миокарда, депрессия, стресс.

Abstract**Assessment of life quality and psychosomatic status of military personnel
and civilians with ischemic heart disease****Aysel Mesimova**

The article compares the quality of life and psychosomatic status of servicemen and civilians with stable tension angina and myocardial infarction. In patients with stable tension angina and myocardial infarction, the results of the study of the dynamics of health, the expression of psychosomatic status disorders in relation to personal characteristics, some emotional components and the internal course of the disease are presented. The study found that moderate and severe chronic stress in the military group was twice as high as in the civilian group, 65% and 28% respectively and the overall anxiety indicator was 24% higher in the military than in the civilian group, 60% and 36%, respectively. Compared to other indicators, depression was less common among the military, with a frequency of 47% and 27% among civilians.

Keywords: coronary heart disease, military personnel, civilians, anxiety, myocardial infarction, depression, stress.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 12.04.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 23.04.2021

Çapa qəbul edilmişdir: 13.05.2021

AZƏRBAYCAN ORDUSUNUN İLK HƏRBİ ATTAŞESİ

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsindən dərhal sonra ilk hərbi diplomatik fəaliyyət, məhz Azərbaycanla Osmanlı Türkiyəsi arasında 4 iyun 1918-ci il tarixində Batumda əməkdaşlıq müqaviləsinin imzalanması və həmin müqavilənin 4-cü bəndinə əsasən Azərbaycanla Osmanlı Türkiyəsi arasında tarixi hərbi əməkdaşlığın qurulması ilə başlamışdı. Birinci Dünya Müharibəsinin nəticələrini özündə əks etdirən Mudros sülh müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Osmanlı hərbi qüvvələri Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyəti qarşısında qalanda və Osmanlı Türkiyəsi ilə hərbi əməkdaşlığın aparılmasının mümkünsüzlüyünü görən Cümhuriyyət Hərbi Nazirliyi ilk olaraq Azərbaycanla qonşu dövlət olan Gürcüstan ilə hərbi əməkdaşlığın yaradılması qərarına gəldi. Uzun müddət çar ordusunda yüksək komanda vəzifələrində xidmət etmiş Hərbi nazir tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov ordu quruculuğunda hərbi əməkdaşlıq işini təşkil etmədən ordunun təcrübəli kadrlarla təmin etmək və texniki təchizatını təşkil etmək mümkün olmayacağını bildirdi.

Həmin tarixi şəraitdə Hərbi Nazirliyin təklifi ilə Hökumətin qərarı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstan Respublikasındakı Diplomatik missiyasında Hərbi Attaşelik ofisi təsis edildi. Hərbi nazir 26 mart 1919-cu il tarixli 148 nömrəli əmri ilə Hərbi Nazirliyin Hərbi topoqrafiya bölməsinin sabiq rəisi podpolkovnik Əliyev Məmmədqasım bəy Hüseyn bəy oğlunu bilavasitə Ordunun Baş Qərargah rəisinə tabe olmaqla, Azərbaycan Respublikasının Gürcüstan Respublikasındakı Diplomatik Missiyasında Hərbi attaşə vəzifəsinə təyin etdi. Gürcüstanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərbi attaşeliyin təsis edilməsi bütünlükdə Azərbaycanın hərbi diplomatiya tarixində yeni bir səhifə idi. Çünki, bu Hərbi attaşelik Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə ilk Hərbi attaşeliyi idi.

Podpolkovnik Əliyev Məmmədqasım bəy Hüseyn bəy oğlu 10 fevral 1882-ci ildə Yelizavetpol (indiki Gəncə) şəhərində məmur ailəsində anadan olub. 1898-ci ildə Yelizavetpol şəhərində 8 illik məktəbi bitirib. 1899-cu ildə Tiflis Geodeziya Məktəbinə daxil olub və 1902-ci ildə həmin məktəbi fərqlənmə ilə bitirib. Həmin il Sankt-Peterburq şəhərində Hərbi Topoqrafiya Məktəbinə daxil olur və 1905-ci ildə həmin məktəbi “podporuçik” (“leytenant” hərbi rütbəsinə bərabər) hərbi rütbəsində bitirərək hərbi topoqrafiya korpusuna daxil edilir. Çar ordusunda hərbi topoqraf kimi hərbi xidmətdə olduğu müddətdə Finlandiyanın, Sankt-Peterburq quberniyasının, Şimali Manjuriyanın, Qrodnenski, Volinski və Kiyev quberniyalarının topoxəritələrinin hazırlanmasında iş icraçısı kimi iştirak edib. 29 mart 1908-ci il tarixdə xidmət yeri Tiflisdəki Qafqaz hərbi topoqrafiya şöbəsinə dəyişdirilib. 06 dekabr 1914-cü il tarixdə “kapitan” (“mayor” hərbi rütbəsinə bərabər) hərbi rütbəsinə layiq görülüb. Hərbi topoqrafiya sahəsindəki xidmətlərinə görə 1914-cü ildə 2-ci dərəcəli müqəddəs Stanislav ordeni ilə təltif edilib. 01 dekabr 1918-ci il tarixdə podpolkovnik hərbi rütbəsində Cümhuriyyət Ordusunda həqiqi hərbi xidmətə qəbul edilib və Hərbi nazirin 15 dekabr 1918-ci il tarixli 11 nömrəli əmri ilə Hərbi Nazirliyin Ümumi Qərargahının Hərbi topoqrafiya bölməsi rəisi vəzifəsinin icraçısı təyin edilir. 30 yanvar 1919-cu il tarixdə Hərbi nazirin 51 nömrəli əmri ilə Cümhuriyyət Ordusu sıralarından tərxis edilir (səbəbi bilinmir). 18 fevral 1919-cu il tarixdə təkrarən Cümhuriyyət Ordusunda həqiqi hərbi xidmətə qəbul edilib və Hərbi nazirin 26 mart 1919-cu il tarixli 148 nömrəli əmri ilə Azərbaycan Respublikasının Gürcüstan Respublikasındakı Diplomatik Missiyasında Hərbi attaşə vəzifəsinə təyin edilib. Podpolkovnik Əliyev Məmmədqasım bəy Hüseyn bəy oğlunun hərbi attaşə kimi fəaliyyəti dövründə Cümhuriyyət ordusunun yüksək ixtisaslı təcrübəli zabitlərlə təmin edilməsi təmin edilmişdir. Belə ki, Hərbi attaşə Hərbi

Nazirliyin Ümumi Qərargahının sifarişinə əsasən Gürcüstan ordusundan, eləcə də Gürcüstanda yaşayan ehtiyatda olan müsəlman dininə mənsub və digər millətlərdən olan yüksək ixtisaslı təcrübəli zabitlərin Cümhuriyyət ordusunda hərbi xidmətə qəbulu ilə bağlı iş aparmış və onların seçimində iştirak etmişdir. Hərbi Nazirlik onun xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək Nazirlər Şurası Sədrinin qarşısında ona “polkovnik” hərbi rütbəsinin verilməsi barədə vəsatət qaldırmış və Nazirlər Şurası Sədrinin 24 noyabr 1919-cu il tarixli 45 nömrəli əmri ilə podpolkovnik Əliyev Məmmədqasım bəy Hüseyn bəy oğluna növbəti “polkovnik” hərbi rütbəsi verilmişdir. Polkovnik Əliyev Məmmədqasım bəy Hüseyn bəy oğlu Cümhuriyyətinin süqutuna kimi Cümhuriyyət Ordusunun ilk və yeganə hərbi attaşesi olaraq həqiqi hərbi xidmətdə olmuşdur.

**polkovnik Atamalı Şahbazov
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının
Adyunktura və elm şöbəsinin
Adyunkturasının rəisi**

ELMİ MƏQALƏLƏRİN TƏRTİB EDİLMƏSİNƏ DAİR TƏLƏBLƏR

Təqdim edilən məqalələr jurnalın elmi istiqamətinə (hərbi-nəzəri elmlər, hərbi-xüsusi elmlər, hərbi təbabət, milli təhlükəsizlik) uyğun, aktual elmi problemlərə aid tədqiqatların ilk dəfə dərc olunması üçün nəzərdə tutulmuş materiallara malik olmalıdır. Məqalələr üç dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis) təqdim edilə bilər.

Məqalə MS WORD mətn redaktorunda 12-lik Times New Roman şrifti ilə yığılmalı, sətirlərarası məsafə 1 olmalıdır. Məqalənin birinci səhifəsinin yuxarı sol tərəfində UOT (UDK) indekslər göstərilməlidir. Mətnin əvvəlində məqalənin adı, müəllif(lər) haqqında məlumat (onların adı tam şəkildə, elmi dərəcəsi, elmi adı və hərbi xidmətdə olanlar üçün hərbi rütbəsi), müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisə(lər)in ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı və telefon nömrələri qara rəngli qalın şriftlə verilməlidir. Bu məlumatlardan sonra üç dildə (Azərbaycan, rus, ingilis) 5–6 sözdən ibarət açar sözlər, daha sonra isə məqalənin yazıldığı dildə qısa xülasə (100 sözdən çox olmamaqla) göstərilməlidir. Xülasədə tədqiqat işinin mahiyyəti, müəllif(lər)in aldıkları elmi nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır.

Məqalənin mətni 6–10 səhifə (A4 formatında) həcmində olmalı, səhifələrdə isə bütün tərəflərdən 20 mm boş məsafə saxlanmalıdır. Səhifələrin nömrəsi səhifənin aşağı hissəsinin sağ tərəfində qoyulmalıdır. Cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, şəkillər və fotolar mətnin daxilində yerləşdirilməklə məqaləyə daxil edilə bilər.

Elmi məqalədə mövzu üzrə qısa təhlil verilməli, onun aktuallığı əsaslandırılmalı, həll olunmalı məsələlər açıqlanmalı və onların həlli yolları göstərilməli, əldə edilən nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

Elmi mənbələrə edilən istinadlar mətnə kvadrat mötərizədə verilməlidir (məsələn, [1] və ya [1, s.119]). Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı istinad olunan ədəbiyyatların mətndəki ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 10 ildə nəşr edilmiş elmi məqalələrə, monoqrafiyalara və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilməklə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tələbləri əsas götürülməlidir.

“İstifadə edilmiş ədəbiyyat”dan sonra məqalənin adı, müəlliflər haqqında məlumat və xülasə (məqalənin yazıldığı dildən əlavə, yuxarıda qeyd edilmiş daha iki dildə) verilməlidir.

Müəllif(lər) məqaləni çapa tövsiyə edən kafedra və ya təşkilatın iclas protokolundan çıxarışı, məqalənin A4 formatında çap olunmuş nüsxəsini, məqalənin elektron variantı yazılmış CD və ya DVD diski, eləcə də məqalə müəllif(lər)in ilə əlaqə saxlamaq üçün telefon nömrələrini təqdim etməlidir.

Redaksiyaya daxil olmuş məqalələr anonim rəyçilərin rəyindən (2 müsbət rəydən) sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə olunacaq. Təqdim olunan məqalənin dərc olunmasından imtina edildiyi halda jurnalın redaksiyası yazılı şəkildə müəllifə imtina cavabı göndərəcəkdir.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

Представленные для публикации в журнале статьи должны соответствовать научным направлениям (военно-теоретические науки, военно-специальные науки, военная медицина, национальная безопасность) журнала и содержать материалы отражающие результаты исследований научно-актуальных проблем, предназначенные для первичной публикации. Статьи могут быть представлены на одном из следующих языков – азербайджанском, русском или английском.

Статья должна быть подготовлена в редакторе MS WORD, шрифт Times New Roman – 12. Междустрочный интервал – одинарный. На левой верхней части первой страницы должны быть указаны индексы УДК (UOT). В начале статьи должны быть указаны в полужирным черным шрифтом название статьи, сведения об авторе(ах) (полное имя, учёная степень, учёное звание) и воинское звание для военнослужащих, место работы с указанием адреса(ов), адрес электронный

почты и номер телефона. Далее должны быть приведены ключевые слова на азербайджанском, русском и английском языках (состоящих из 5–6 слов), а затем краткая аннотация (не более 100 слов) на языке набранной статьи. В аннотации должны кратко отражаться сущность исследования, полученные научные результаты автора(ов), научная новизна работы, ее прикладное значение, и т.д.

Статья должна быть в объеме 6–10 страниц (в формате А4 машинописного текста). Поля страницы со всех сторон 20 мм. В статье могут быть размещены таблицы, графики, диаграммы, рисунки и фотографии.

В статье приводится краткий анализ по содержанию работы, а также обосновывается актуальность темы, раскрываются решаемые задачи и указываются способы ее решения. Кроме этого, должны быть изложены полученные результаты, новизна работы, ее прикладное значение и т.д.

Ссылки на научные источники должны указываться в квадратных скобках (например, [1] или [1, с.119]). Указанный список литературы в конце статьи должен нумероваться в порядке последовательности цитируемой литературы в тексте. В списке литературы предпочтение должно отдаваться научным статьям, монографиям и другим надёжным источникам последних 10 лет.

При составлении библиографического описания должны соблюдаться требования Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

После раздела «Использованная литература», кроме языка, на котором написана статья, пишется название статьи, сведения об авторе(ах) и аннотация еще на двух других языках, указанных выше.

Автор(ы) вместе со статьей должен(ы) предоставить выписку из протокола заседания кафедры или учреждения рекомендовавшего ее для публикации, один экземпляр напечатанной статьи, его электронный вариант, написанный на диске CD или же DVD, а также контактные телефонные номера.

Поступившие в редакцию статьи после рецензирования (2 положительных заключения) по представлению редактора по специальности или одного из членов редакции будут рекомендованы в печать. При отказе печатать статью редакция журнала в письменной форме уведомит об этом автора(ов).

RULES FOR COMPILING SCIENTIFIC ARTICLES

Articles, submitted to be published in this journal must be appropriate to the norms and standards of researches being covered by its scope (military theoretical sciences, military special sciences, military medicine, and national security). The articles can be submitted in three (Azerbaijan, Russian and English) languages.

An article should be typed in MS WORD text edited in Times New Roman – with 12 shrift, 1 inter-line space. UDC (UOT) indexes are to be put on the left top of the first page. The topic of the article, information about the author, (full name, scientific degree, scientific position, military rank for servicemen), the names of the institutions, where the authors work for, the address of the very institutions, authors' e-mail account and phone numbers must be given in bald black colour. After this information, keywords in three languages (Azerbaijan, Russian, English) consisting of 5–6 words, then abstract (no more than 100 words) in the language in which the article is produced are to be written. The essence of the study, scientific results achieved by the author(s), scientific significance, practicality are to be briefly written in the abstract.

The text of the article is to be 6–10 pages (A4 format) and the dimension of the pages must be from all sides 20 mm. Numbering of the pages would be on the right bottom of each page. Schemes, graphics, diagrams, pictures and photos may be included by inserting them in the text of the article.

Brief analysis is to be given, the topicality of the subject is to be proved, the issues which are going to be solved must be clarified and the ways of the solution, the results, economic efficiency and etc. are to be clearly shown in a scientific article.

The references linked to the scientific sources, must be noted in bracket at the end of the sentence, which is extracted from a source. (For example, [1] or [1, p.119]). The list of the reference at the end of the article is to be in the same sequence with the citations in the article. The sources of the late 10 years should be preferred in the reference list.

While giving the bibliographic description, the requirements of the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan should be met.

The abstract of the article is to be designed in two more languages besides the language, the article is written. The abstracts in various languages must be appropriate to the content of the article. Scientific results, topicality of the subject, essence for applicability are to be reflected in the abstract. The abstracts must be scientifically and grammatically edited. In either abstract, the full name of the article and the author must be put on.

Contact number is to be noted at the end of the article to keep in touch with the author. While the author submits the article, an excerpt from a protocol of the organization or department where he or she works, a printed copy of the article, herewith a burnt digital copy on CD or DVD are to be handed over as well.

Only twice reviewed papers will be published in the journal after being considered by the editor. When paper is rejected then author will be informed about it.

Çapa imzalanıb 24.08.2021. Ofset çap üsulu.
Formatı 60/84 ¼. Fiziki ç.v. 9. Sifariş 486.

Hərbi Nəşriyyatın mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, akad. Ş.Mehdiyev 144,
“Qızıl Şərq” hərbi şəhərçiyi

